

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

26. letnik Ljubljana 1978 3. zvezek

Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943 — Stran 129

The National Liberation Struggle in Slovene Istria in the Year 1943

Emilijan Cevc: Renesancijske plastike v kamniškem Mestnem muzeju — Stran 150

Two Renaissance Sculptures in the Town Museum of Kamnik

Irena Vilfan Bruckmüller: Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju — Stran 155

The Town of Višnja gora And Its Inhabitants

Damjan Prelovšek: Stavba deželnega gledališča v Ljubljani — Stran 159

The Country Theatre Building in Ljubljana

Andrej Vovko: Donesek k zgodovini istrskega osnovnega šolstva — Stran 166

Contribution to the History of the Istrian Elementary School system

Tone Zorn: Gradec in razmejitev na Štajerskem leta 1918/19 — Stran 175

Graz And the Demarcation in the Region of Stryria in the Year 1918/19

Iz starih fotografskih albumov — Stran 182

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 184

Notes on the activity of institutes and associations

Nove publikacije — Stran 188

New publications

Na ovitku: Ant. Capellaris, Grad Rihemberk (1752), original v Pokrajinskem muzeju, Gorica

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik dr. Jože Zontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino

Predstavniki Majda Kunaver — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III

Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 120 din, posamezna številka 40 din.

NARODNOOSVOBODILNI BOJ V SLOVENSKI ISTRI LETA 1943

KRATEK PREGLED¹

STONE FERENC

Pod pokrajinskih imenom Slovenska Istra, ki se je uveljavilo v času narodnoosvobodilnega boja, razumemo tisti del nekdanje pokrajine Istre, ki je naseljen s Slovenci. To območje je bilo pod Italijo in tudi pod nemško okupacijo v istrski ali puljski provinci. V poslednjih letih fašističnega režima je bilo na tem območju 7 občin, ki so po podatkih ljudskega štetja leta 1936 imele skupno 53.265 prebivalcev, od tega po podatkih fašističnega tajnega ugotavljanja »tujerodcev« 22.384 »navzočih slovensko govorečih prebivalcev«. Pri tajnem štetju »tujerodcev« so fašistične oblasti ugotovile znatno število Slovencev še v občinah Oprtalj, Buzet in Motovun, skupno 5426 Slovencev, v nekaterih sosednjih pa le majhno število. Skupno so v puljski provinci takrat ugotovile 5786 slovensko govorečih družin z 28.884 člani. V treh obmorskih občinah (Koper, Izola in Piran) so ugotovile od 13,3 do 24 odstotkov slovensko govorečih prebivalcev, v štirih notranjih občinah (Hrpelje-Kozina, Dekani, Šmarje,

Marezige) pa kar od 93,3 do 98,2 odstotka. V narodnoosvobodilnem boju je bila Slovenska Istra dvakrat organizirana kot samostojno okrožje, nekaj časa je bila tudi v okrožju Brkini—Slovenska Istra, še najdlje pa v štirih okrajih (socerbskem, loparskem, istrskem in obalnem) okrožja Južna Primorska, vseh pa v pokrajini Slovensko Primorje (nekaj časa tudi: Primorska ali Primorska Slovenija). Sedaj je večina Slovenske Istre v treh obalnih občinah (Koper, Izola in Piran), manjši del pa v občinah Sežana, Dolina in Milje, od katerih sta poslednji v republiki Italiji.

Slovenska Istra je bila izrazito kmetijsko-proizvodni predel. Vendar je bila večina obdelovalne zemlje v rokah tujerodnih veleposestnikov, Slovenci pa so bili le najemniki zemlje, koloni, in niso bili lastniki obdelovalnih sredstev (živine in orodja).

Slovenska Istra je bila med dvema vojnama med najbolj nemirnimi predeli Julijske krajine. O tem priča podatek, da je bilo v

raznih spopadih proti fašizmu ubitih 14, konfiriranih 54 in na skupno 538 let ječe obsojenih 292 oseb; na stotine ljudi pa je bilo iz političnih razlogov obsojenih na krajše zaporne kazni.²

Za Slovensko Istro velja, da je bila kljub svoji revolucionarni tradiciji poldrugo leto večinoma odmaknjena od glavnih žarišč narodnoosvobodilnega boja na Primorskem. V letu 1941 je delovanje prvih najvidnejših organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja Oskarja in Leva Kovačiča seglo iz Trsta tudi v Slovensko Istro, predvsem na miljsko in škofijsko območje, ter tudi v Hrvaško Istro (v Pazin, Buzet, Marčano pri Vodnjanu, Pulj). Prvi odbor OF so ustanovili decembra 1941 ali januarja 1942. Delo Kovačičevih naslednikov Darka Marušiča in Albina Čotarja v letu 1942 je zajelo še nekatere druge istrske predele, predvsem šmarsko območje. Avgusta 1942 so ustanovili mestni odbor OF v Koprju, v katerem so bili tudi Italijani (Pietro Gandusio in drugi). Vendar je za obe leti značilno, da ni nastala nikakršna organizacijska mreža Osvobodilne fronte. Prihajanje omenjenih in nekaterih drugih političnih delavcev v Istro je bilo le občasno, pomanjkanje domačega revolucionarnega kadra pa tako veliko, da je minilo precej časa do začetka vzpostavljanja organizacijske mreže OF. Če ne bi skupina slovenskih partizanov iz Brkinske čete junija ali julija 1942 napravila dvanajstdnevnega pohoda v Slovensko Istro (premikala se je tudi po Hrvaški Istri, kamor je iz iste čete odšla druga skupina), ne bi v ta predel skoraj dve leti stopila noga slovenskega partizana. Ko so oktobra 1942 v Soškem partizanskem odredu ustanovili Kraški bataljon, niso v njem niti ustanovili niti predvideli nobene istrske partizanske čete. Ker so tudi v Hrvaški Istri leta 1942 postojanke narodnoosvobodilnega gibanja šele vzpostavljali, je imela Brkinska četa kot najjužnejša primorska partizanska četa zveze s hrvaškimi partizani v Gorskem Kotarju, z istrskimi pa šele v letu 1943.

Podobno kot za nekatere druge predele Slovenskega Primorja je bil tudi za Slovensko Istro pomemben mejnik prva pokrajinska konferenca KPS v začetku decembra 1942. Poleg temeljnih političnih nalog: dviga narodnoosvobodilnega gibanja do vseljenske vstaje, odprave ozkosti in zaprtosti ter razširitve partijskih vrst, ustanavljanja Narodne zaščite itd., je konferenca usmerila stalne politične delavce (nekaj so jih takrat vzeli tudi iz partizanske vojske) skoraj v vse predele Slovenskega Primorja.³ V Slovensko Istro, ki so jo tedaj prvič določili za samostoj-

no okrožje, je odšel Vidko Hlaj. Značilno za takratne razmere v tem okrožju je že to, da je moral Hlaj prebiti skoraj ves mesec (od druge polovice decembra 1942 do druge polovice januarja 1943 v Brkinski četi in je nato šele po njenih zvezah ponovno odšel v svoje okrožje.⁴ Zvezo s PK KPS za Primorsko je vzdrževal prek te čete in tudi prek Trsta, v katerem sta takrat delala sekretar in član PK KPS Branko Babič in Darko Marušič. V svojem delu se je naslanjal predvsem na nekatere predvojne komuniste in protifašiste (iz Rižane, Gabrovice, Pobegov itd.) iz starejših letnikov ter na skupino slovenskih in italijanskih delavcev v Miljskih hribih, med katerimi je bila med najpomembnejšimi Alma Vivoda. Neugodno pa je bilo to, da nasprotno kot aktivisti v drugih okrožjih ni imel na svojem območju nobene partizanske enote. Njegova in Babičeva prizadevanja, da bi mu dali vsaj oboroženo patroljo, niso uspela.

Vinko Hlaj je prizadevno gradil postojanko za postojanko narodnoosvobodilnega gibanja. Po mnenju nekaterih političnih delavcev (npr. Darka Marušiča) je bil za istrsko ljudstvo, ki je bilo precej komunistično usmerjeno, takrat zelo značilen strah pred organizacijo zaradi provokacij v preteklosti. Ljudstvo je bilo tudi precej nezaupljivo do političnih delavcev, dokler jih ni spoznalo. Poleg strahu pred provokatorji je bilo še nezaupanje, ki ga je nekoč povzročil neki komunistični agitator. Ta je denar, ki so ga pobirali kot prispevek za »stranko«, zapravljval po gostilnah.⁵ Vendar so se razmere hitro izboljševale, saj je bilo v drugi polovici februarja 1943 v 6 celicah že 12 članov in 15 kandidatov KPS; bila sta tudi že dva rajonska komiteja KPS.⁶ Partija se je takrat razvijala celo hitreje kot Osvobodilna fronta. Ta je do takrat »prodrila« le v okrog 15–20 vasi, vendar še ni bila organizacijsko oblikovana. Šibka organizacija OF se je poznala tudi po majhnih zneskih narodnega davka (marca le 2666 lir in aprila le 1512 lir ali desetkrat manj kot v drugih okrožjih).⁷ Sredi marca je bilo 7 celic z 22 člani in 14 kandidati; bili so trije rajonski komiteji; OF je imela komaj 12 terenskih in 4 rajonske odbore.⁸ Šele 11. aprila so v Bertoših pri Rižani ob navzočnosti sekretarja PK KPS Branka Babiča ustanovili okrožni komite KPS, ki so ga sestavljali sekretar Vidko Hlaj-Žižič in člani Ivan Cah-Iskra, Franc Ivančič-Luka Gabrovčan ter Vincenc Kocjančič-Marko. Število organizacij KPS je ostalo enako kot sredi marca, terenskih odborov je bilo še vedno le 15 in še vedno le 4 rajonski odbori, pač pa so ustanovili prva dva odbora

PROGLAS

Pozivamo pučanstvo grada Kopra da primi mirno našu Narodno oslobodilačku vojsku koja zauzima grad i predstavlja svoju začasnu vlast.

Pučanstvo mora pomoći u svakom slučaju našoj vojsci i biti njoj u susret u svakom pogledu.

Obavještavamo pučanstvo da u slučaju nekog nepromišljenog napadaja na našu vojsku iz strane nama protivnog elementa, koji bi pokušao spriječiti zauzimanje grada postupiti ćemo najstrožije i kazniti svaki meletični pokušaj sa smrću.

Pučanstvi nesme da se plaši naše vojske, jer ista će postupiti prijateljski sa narodom i biti u susret u svakom slučaju.

Pozivamo sve aktiviste „Fronte Nazionale Italiana“ da se javi Komandi naše vojske i da joj pomogne. Svi ovi ima da se odmah jave u zgradu općine.

**SMRT FAŠIZMU
SLOBODA NARODU**

ŠTAB

I. BATALJONA - II. BRIGADE
KOPRA

Proglas I. bataljona 2. hrvaške istrske brigade po osvoboditvi Kopra 27. 9. 1943

AVVISO

Invitiamo la popolazione della città di Capodistria di ricevere tranquille e fiduciose i nostri soldati della Liberazione del Popolo che hanno oggi occupata la città, e vi hanno insediato il comando militare.

Il popolo deve aiutare e collaborare con i nostri soldati.

Avvertiamo il popolo che nel caso di qualche incidente o attacco contro i nostri soldati da parte di chi a noi è contrario, prenderemo le più severe misure sino alla condanna a morte.

La popolazione non deve temere dei nostri soldati perché sono venuti con intenzioni amichevoli e aiuteranno chiunque avesse bisogno.

Invitiamo gli appartenenti al Fronte Nazionale Italiano a voler presentarsi presso il nostro Comando, che si trova negli uffici del Municipio, per collaborare con noi.

**MORTE AL FASCISMO
LIBERTÀ AL POPOLO**

IL COMANDO
del I. BATTAGLIONE - II. BRIGATA
CAPODISTRIA

SPŽZ ter »vod« NZ (le po dva oborožena zaščitnika).⁹ Okrožni odbor OF so ustanovili šele v začetku maja 1943, sekretar je bil Vidko Hlaj in v odboru sta bili tudi dve ženski. Tisti čas je nastal tudi prvi aktiv ZKM (5 članov SKOJ).¹⁰ Kurirske posle so takrat opravljale Zofka Kraševac-Vesna iz Gabrovice ter Alma Miklavčič-Darinka in Jolanda Rodela-Cvetka iz Cepkov.¹¹

Konec zime in spomladi 1943 se je širilo tudi narodnoosvobodilno gibanje med italijanskimi delavci v obalnih mestih Slovenske Istre. Najvidneje se je izražalo v protifašističnih napisih (marca in maja v Kopru in Izoli, aprila v Sečovljah), trošenju letakov itd. Poleg Pietra Gandusia in Pietra Bussana iz Kopra je treba kot vidnejša komunista omeniti Giorgia Frausina in Almo Vivodo iz Milj. Prvega so italijanske oblasti zaprle 12. aprila skupaj s 26 somišljeniki (med njimi je bil tudi Stelio Fontantot) zaradi protifašistične demonstracije na pogrebu delavca-protifašista.¹²

Po trošenju protifašističnih letakov, ki so baje prispeli tudi iz Milana, v Kopru v noči na 4. junij je policija takoj zaprla osem ljudi, ki pa niso bili storilci. Zelo kmalu pa je izsledila člane komunistične organizacije in njihove somišljenike ter jih skoraj vse položila. Ugotovila je, da je komunistična celica v Kopru obstajala najmanj od srede leta 1942, da je bila močna in povezana s komunističnimi organizacijami v Izoli, »ki ima malo članov, vendar so zvesti in zanesljivi«, Pobegih in Miljah. Eden glavnih organizatorjev v Kopru, Pietro Bussani, je uspel pobegniti v partizane, Alma Vivoda, ki je že od marca

1942 živela v ilegali, pa je padla 28. junija 1943 v Borštu pri Trstu. Podobno kot v Trstu in Miljah je tudi protifašistično gibanje v obalnih mestih Slovenske Istre spomladi 1943 utrpelo hude izgube.¹³

Med temeljnimi pomanjkljivostmi, ki so spremljale delo obeh okrožnih forumov, je bilo pomanjkanje literature. Hlaj je sicer prejemal nekaj časnikov in letakov po zvezah iz Trsta in Brkinov (celo iz osrednje Slovenije), vendar je to bilo premalo za razsežen teren. Razen enega pisma s sedeža PK KPS oziroma PO OF in Babičevih ter Marušičevih ustnih napotkov več kot pet mesecev ni dobil nikakršnih posebnih navodil za delo. Glede literature so se razmere začele izboljševati sredi maja 1943, ko je po prihodu tehnikov iz osrednje Slovenije v bunkerju na pobočju Tinjana pri Gabrovici začela delovati partizanska ciklostilna tehnika »Naš dom« (vodja Milan Guček in nato Lado Trobevšek-Jodi). V drugi polovici maja je izdelala pet tiskov v skupni nakladi 660 izvodov, kar je razmeroma malo, vendar precej več kot pa je okrožje dobivalo tiska dotlej. V začetku junija so morali tehniko premestiti v Bertoše pri Rižani, kjer je delovala tudi še po italijanski kapitulaciji, vendar pod novim imenom.¹⁴

Kljub razmeroma (poudarjam: razmeroma) naglemu razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenski Istri spomladi 1943 je tam novačenje v partizane nasprotno kot v drugih primorskih okrožjih zajelo le nekaj posameznikov, do julija 1943 le okrog 15 oseb.¹⁵ Temeljni vzrok za to je odsotnost partizanske vojske in tudi šibkost Osvobodilne fronte (okrog 130 vasi in zaselkov, a le okrog 15 te-

renskih odborov OF). Zato tam niso bile niti italijanske oblasti tako zelo nasilne pri mobilizaciji v italijansko vojsko kot v drugih primorskih predelih, kjer je bila tisti čas rekrutacija v partizane že množična. Nasilno mobilizacijo v italijansko vojsko so 8. marca izvedli le v 10 občinah puljske pokrajine, med njimi so bile tri tudi v Slovenski Istri (Dekani, Hrpelje-Kozina, Marezige). Pozneje so civilne oblasti¹⁶ ugotavljale, da so s tem vznemirile razmeroma mirno prebivalstvo. Kaže tudi, da je zaradi pomanjkljivih zvez ostala neizrabljena priložnost, ko je marca pribežala iz Livorna skupina 12 vojakov, večinoma Slovencev, s poročnikom in iskala zvezo s partizani. Iskala jo je v Trstu in na Reki (po nekkih podatkih celo na Učki), vendar je ni dobila in se je razšla ter je le eden prišel med hrvaške istrske partizane.¹⁷ Pač pa je tisti čas odšlo iz premogovnika v Raši razmeroma precej Slovencev v partizane, vendar brez zveze z narodnoosvobodilno organizacijo v Slovenski Istri. Verjetno takrat še ni bilo nobene zveze med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Hrvaško in Slovensko Istro. V Hlaj je šele 10. aprila poročal, da bo v kratkem s pomočjo sekretarja OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini) dobil zvezo »s hrvaškimi terenom, ki meji na mojega.«¹⁸ Iz nekaterih virov lahko razberemo, da je imelo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Hrvaški Istri zvezo z OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini), kar je tudi razumljivo zaradi stikov med brkinskimi, kastavskimi in istrskimi partizani v drugi polovici 1942. Ti stiki so decembra 1942 po italijanski ofenzivi na Planik (7. 12. 1942) pripeljali tudi 6 partizanov prve hrvaške Istrske partizanske čete v slovensko Brkinsko četo.¹⁹ Ko je ta 13. marca 1943 utrpela hud poraz v Kozjanah, so bili med padlimi tudi partizani iz prve Istrske čete, tudi njen politkomisar Avgust Vivoda-Arsen. Potlej je bilo še nekaj obiskov istrskih partizanov v Brkinih in prišlo je še tudi nekaj novincev iz Hrvaške Istre v Brkinsko četo.

O sodelovanju med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem v Slovenski Istri je v tistem času le malo podatkov. V glavnem je bilo to sodelovanje neposredno v skupnih akcijah (npr. v Kopru 4. 6. 1943). Iz nekega podatka pa vzemo, da so se že takrat pojavljale tudi težave zaradi nerazumevanja slovenskega narodnega vprašanja.²⁰

Ustanovitev okraja Južna Primorska z okrožji Pivka, Ilirska Bistrica, Materija (novo okrožje), Kras in Slovenska Istra, ki mu je bil sekretar Rudi Mahnič-Brkinc (člana Franc Segulin-Boro in Avgust Špacapan-Strnad), 2. junija 1943, ni za Slovensko Istro

imela nobenih bistvenih posledic. Spremenili so le nekoliko ime okrožja: Slovenska Istra-Trst okolica. Splošne razmere in delo OK KPS in OO OF so povzročili hitrejše širjenje OF tudi v tem predelu. Junija so imeli že sedem rajonskih in 69 terenskih odborov OF.²¹ Rajonski odbori OF so bili v tehle rajonih: 1. rižanskem (od aprila, sekretar Anton Bernetič-Jakob in za njim Ivan Žigante-Peter), 2. čežarskem (od aprila, sekretar Daniel Bertok-Čerčil), 3. škofijskem (od aprila, sekretar Bruno Klarič-Štefan in za njim Marjan Furlanič-Izidor), 4. šmarskem (od maja, sekretar Franc Glavina-Miklavž in za njim Avgust Štemberger), 5. dolinskem (od aprila, sekretar Andrej Vitrih-Peter in za njim Jože Šturman-Slavko), 6. gabrovškem (od maja, sekretar Roman Ivančič-Vojko), 7. loparskem (od junija, sekretar Avgust Starc-Vido).²² Obalni predel Slovenske Istre od Kopra do Dragonje je bil zunaj teh rajonov in organizacijskega dosega OO OF Slovenska Istra. Spadal je pod mestni komite KPI Trst.

Padec fašizma v Italiji je precej razgibal istrsko prebivalstvo. Še pred njim je bila 11. julija stavka delavcev v izolski tovarni ribjih konzerv, čez 14 dni pa so odstranjevali znake fašističnega režima in si nakopali preganjanje italijanskih oblasti.²³ Povečalo se je tudi število sabotažnih akcij med delavstvom.²⁴ Italijanski funkcionarji v občinah, kjer je bila razširjena OF (npr. v Hrpeljah-Kozini, Podgradu, Dekanih) so se pritoževali, da prejemajo zahteve okrajnega odbora OF za Južno Primorsko, naj italijanski priseljenci zapuste svoje položaje itd.²⁵ Drugače kot v Hrvaški Istri, kjer je poleti 1943 odšlo v partizane po italijanskih podatkih več kot sto ljudi, med njimi precej labinskih rudarjev (tudi Slovencev), v Slovenski Istri zaradi odsotnosti partizanske vojske ne samo v tem predelu, temveč v vsej Južni Primorski, ni prišlo do partizanskega novačenja.

Kot pri drobitvi večjih okrožij na manjša ob ustanovitvi okrajev je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Primorje ob ukinitvi okrajev prešlo v drugo skrajnost. Iz petih okrožij v Južni Primorski je 4. septembra 1943 ustanovilo le tri, med njimi tudi okrožje Brkini-Slovenska Istra. Vanj je združilo kar tri dotedanja okrožja: Ilirsko Bistrico, Materijo in Slovensko Istro. Ker so Hlaja prejšnji dan odpoklicali v VOS, je sekretar OK KPS in OO OF postal Franc Segulin-Boro Kladivar (člani OK KPS: Tone Dougan-Branko Smrekar, Jože Zidar-Jadran Hribar, Tone Jurišič-Pavel Jerebica, Jožef Strnad-Pipan, Ivan Cah-Iskra, člani OO OF poleg imenovanih tudi Viktor Berce-Božo in Vid

Oprešnik-Nace; od vseh je bil le Cah dotedanji politični delavec v Istri).²⁶

To okrožno vodstvo je kapitulacija Italije kot zelo pomemben mejnik NOB v Slovenskem Primorju in Istri vendarle nekoliko iznenadila. Njegovi člani niso bili skupaj (sekretar je odšel v bivše okrožje Slovenska Istra-Trst okolica) in so šele po enem dnevu zvedeli za ta dogodek. Tedaj je okrožni odbor OF vendarle izdal proglas, v katerem je prikazal najpomembnejše naloge: boj proti nemškim in italijanskim fašistom, razoroževanje italijanske vojske, prirejanje demonstracij z zahtevo po izpustu jetnikov in internirancev, vstop v Narodno zaščito, napadi na ječe in osvoboditev jetnikov, zasedba karabinjerskih postaj ter občinskih in poštnih uradov, priprava na splošen narodni upor.²⁷ Ker so ljudje prihajali k odboru OF po kon-

kretnejša navodila, je OO OF 11. septembra izdal »odredbo št. 1«. Vsebuje kot najpomembnejšo določbo prevzem oblasti, organiziranje Narodne zaščite, rušenje pomembnih prometnih žil itd. Naredba pa še nima določbe o splošni mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko.²⁸ Okrožni odbor OF namreč še ni mogel vedeti, da sta jo tisti dan razglasila IO OF in Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo.

Vseljidska vstaja kot ena najpomembnejših značilnosti narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem Primorju in Istri, je zajela tudi Slovensko Istro. Izražali so jo vsi tisti pojavi kot v drugih predelih teh pokrajin: množične demonstracije ali manifestacije, razoroževanje italijanskih oboroženih sil, prevzem oblasti in organizacija uprave, splošna mobilizacija v Narodnoosvobodilno vojsko itd.

Osvoboditev političnih jetnikov iz koprskih zaporov
27. 9. 1943

Množične demonstracije za izpust političnih jetnikov so zajele tudi Koper in Izolo. V Kopru so bile 10. septembra popoldne kot manjši odmev velikih in uspešnih demonstracij v Trstu, ki so pripeljale do izpusta političnih jetnikov. Čeprav je bil tudi v Kopru med italijansko vojsko in karabinjerji že razkroj, so oblasti uspele zadržati veliko večino jetnikov v zaporih. Drugi dan je prispela vest, da je ljudstvo razorožilo karabinjersko postajo Črni kal in da ne bi prišlo do ponovnih demonstracij, so izpustili iz zaporov okrog 20 jetnikov iz Istre. Ker je tisti dan zjutraj na poti v Pulj prispel v Koper avtomobil nemških vojakov, je zvečer okoli 500 jetnikov poskušalo priti iz zaporov, kar so pazniki onemogočili s streljanjem v zrak in metanjem ročnih bomb. Drugi dan je nemški okupator začel odvažati jetnike z ladjo v Trst.²⁹

V Izoli so predstavniki nekaterih do tedaj ilegalnih političnih strank ustanovili odbor za javno blaginjo, ki je prevzel oblast v mestu. Manifestacije so bile že 9. septembra. Lačna množica je drugi dan vdrla v tovarno konzerv; streljanje karabinjerjev je povzročilo smrtno žrtev. Kaže, da je bila v Izoli ubita ženska prva smrtna žrtev protifašističnega boja v Slovenski Istri po letu 1941. To je namreč bilo edino okrožje na Primorskem, v katerem do italijanske kapitulacije ni padel nobeden pripadnik narodnoosvobodilnega gibanja ali nasprotnik. Pod pritiskom komunistov so morali karabinjerji in financarji oddati orožje. 15. septembra je prišla v Izolo partizanska četa.³⁰

V Piranu je vse ostalo po starem. Posamezni protifašisti so sicer pozivali ljudstvo k vstaji, vendar ni bilo odziva.³¹ Vprašanje je, koliko je na to vplivala navzočnost nemške pomorsko-letalske posadke v bližnjem Portorožu.

Množična zborovanja OF so bila predvsem v notranjosti Slovenske Istre. Bila so v vseh rajonih, npr. v Pomjanu, Rižani, Gračišču, Marezigah itd.³² Politični delavci in ljudstvo so pritisnili na karabinjerske in financerske postaje ter razorožili njihovo moštvo. Tako so razorožili karabinjerske postaje v Črnem Kalu, Šmarjah, Marezigah, Dekanih, Podgorju ter financersko postajo v Strunjanu.³³ Razoroževali so tudi manjše oddelke italijanske vojske, ki so se umikali iz Istre v Italijo. V okrožju Brkini-Slovenska Istra je Narodna zaščita na cesti med Markovščino in Obrovom ustavila veliko italijansko motorizirano kolono — hitro divizijo »Eugenio di Savoia«, ki se je iz Hrvaške nameravala umakniti v Italijo. Pogajanja, ki sta jih vodila Viktor Dobrila, nekdanji borec 1. proletarske briga-

de, in Franc Segulin-Boro, so pripeljala do načrta za skupni napad na Trst, vendar do njega ni prišlo in so divizijo razorožili.³⁴ V Slovenski Istri so takrat razorožili tudi nekaj manjših enot.

Organi narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenski in Hrvaški Istri so tesno sodelovali in si pomagali. Vzpostavili so redne zveze in odvažali vojaški material tudi v Hrvaško Istro. Še v prvi polovici septembra so se odločili, da ustanovijo skupni »Hrvatsko-slovenski odred za Istro«. V njegov štab so imenovali ljudi iz obeh delov Istre (za komandanta Viktorja Dobrilo, za njegovega namestnika Ivana Motiko, za politkomisarja Silva Milenića-Lovra, člana OK KPH za Hrvatsko Primorje, za namestnika politkomisarja Franca Segulina-Bora in za operativna oficirja Josipa Matića-Andrića ter Franja Juriševiča).³⁵ To je bila prva skupna slovensko-hrvaška partizanska enota v Slovenski Istri in obenem prva partizanska enota v tem predelu sploh.

Po odlokih IO OF in narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo o splošni mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko z dne 11. septembra 1943 je tudi OO OF Brkini — Slovenska Istra začel izvajati splošno mobilizacijo. 16. septembra je OK KPS Brkini-Slovenska Istra poročal, da je bila mobilizacija splošna, vendar do takrat še niso mogli »prodreti« v vse predele okrožja. To je bilo mogoče šele po razorožitvi nekaterih karabinjerskih postaj (Šmarje in Marezige 15. in 16. 9. 1943).³⁶ Poleg že omenjenega odreda so nastale tudi čete in bataljoni, npr. čežaranski bataljon, iz tržaških in miljskih protifašistov pa pri Miljah tržaški bataljon. Že do srede septembra je bilo samo v okrožju Brkini-Slovenska Istra zbranih prostovoljcev in mobilizirancev za tri bataljone (v vsej Istri in Brkinih pa za okoli 10 bataljonov) in primanjkovalo je predvsem nižjega poveljniškega kadra za čete in bataljone.

Člana OK KPS Ivana Caha-Iskro³⁷ je 20. septembra poklical v Buzet Anton Cerovac. Povedal mu je za nalogo, ki so jo dobili, da se povežejo z istrskimi Hrvati in Slovenci. Zato so v Movražu ustanovili 4. bataljon 1. istrske brigade, v katerega naj se vključijo tudi Slovenci.³⁸ V ta bataljon so se res vključevali tudi istrski Slovenci in je jugozahodni del Slovenske Istre postal tudi njegovo operacijsko območje. Na željo okrožnega komiteja KPS Brkini-Slovenska Istra so iz 2. istrske brigade poslali svoj 1. bataljon v akcijo za osvoboditev jetnikov iz koprskih zaporov. Od tam jih je namreč nemški okupator s čolni odvažal v tržaške zapore. Dne 26. septembra

Jože Zidar-Jadran

je bataljon prišel v Marezige in Lopar, kjer se je seznanil z razmerami. Še isti dan je del bataljona odšel na položaje pred Koper, drugi dan zjutraj pa še drugi del. 27. septembra je ves bataljon vdrl v mesto, osvobodil več kot 200 političnih jetnikov, odnesel iz skladišč precej raznega blaga za potrebe partizanske vojske in odpeljal nekaj zagrizenih fašistov v Buzet. Bataljon je izdal proglas prebivalcem Kopra v hrvaškem in italijanskem jeziku.³⁹

Kaže, da je 1. bataljon 2. istrske brigade ostal v Kopru ali pri njem do 29. septembra. Poveljstvo 71. nemške pehotne divizije, ki je bilo odgovorno za vzdrževanje reda in mira v vsej Južni Sloveniji in Istri, je še tisti dan zvedelo za ta dogodek. V svojem »večernem poročilu« je navedlo: »Koper so zasedli banditi, Njihova moč ni znana.« Ker so tisti in drugi dan imele enote 211. grenadirskega polka te divizije iz Trsta boje pri Žavljah, niso mogle kreniti v boj za zavzetje Kopra. Vendar so še tisti dan mislile na to. Pri nemškem pomorskem komandantu za Severni Jadran (Istra), kapitanu Schmidtu se je namreč oglasil stotnik Henkel in prosil za motorni čoln št. 483, s katerim bi prepeljali v Koper okoli 400 vojakov. Vendar je ta čoln 28. septembra odpeljal hrano in strelivo obkoljenim 200 nemškim vojakom v Portorožu (tam so bili še pred italijansko kapitulacijo), narkar so ga morali poslati v Benetke. Zato so

29. septembra lahko dali na voljo za prevoz čet v Koper le dva splava in obalni parnik. Ta je res odpeljal četo vojakov proti Kopru. »Kot pravijo prispela poročila, je izkrcanje poteklo gladko, prodiranje pa je naletelo na nepričakovano močan odpor, tako da so se te enote morale spraviti v položaj ježa. V začetku le za prevoz predvidena splava sta ostala pred obalo kot topniško zavarovanje in za primer potrebnega vkrcanja vojakov,« so poročali 29. septembra na mornariškem poveljstvu za Severni Jadran (Istro) v Trstu.

O boju v Kopru in pri njem pripoveduje izjava komandirja druge čete bataljona 2. istrske brigade Antona Poropata: »Bataljon se je umaknil iz mesta in zavzel položaje v neposredni bližini. 28. (pravilno: 29. — op. T. F.) septembra zgodaj zjutraj se je pokazalo pred koprskim pristaniščem pet nemških bojnih čolnov, polnih vojske. Mi smo streljali nanje s topom iz borovega gozdiča nad pokopališčem v Škocjanu. Tako smo Nemcem preprečili, da bi izkrcali v pristanišču večje število vojske. Vseeno jim je uspelo izkrcati okrog sto vojakov. Naše enote so bile dobro oborožene. Na izhodu iz mesta so se žilavo borile in povzročile sovražniku velike izgube, kar ga je prisililo k umiku v mesto. Nemci so zavzeli položaje po hišah in na strehah. Padlo jih je okrog 30 in imeli so več ranjenih.« Dne 29. septembra zvečer je poveljstvo 71. divizije poročalo: »Dopoldne so deli 211. grenadirskega polka z morske strani na 2 splavih napravili izkrcevalno akcijo v Kopru, ki so ga bile zasedle tolpe. Kljub temu, da so splava že obstreljevali na morju, so vojaki po izkrcanju v pouličnih bojih zavzeli Koper in ga zasedli. 20—30 tolovajev je bilo ubitih, okoli 300 pa jih je zbežalo.« Obveščevalni oddelek II. SS-tankovskega korpusa pa je v svojem »jutranjem poročilu« 30. septembra govoril o 25 padlih in 8 ujetih partizanih.

Tudi o tem, kaj se je zgodilo drugi dan, tj. 30. septembra, imamo na voljo nekaj podatkov. Že omenjeni Poropat pripoveduje: »30. septembra so Nemci okrepili svoje sile v smeri Koper—Ankaran. Njihova artilerija je iz Trsta v presledkih obstreljevala naše enote. Hrvaški bataljon je bil razporejen vse do Bertokov. Borci so se dva dni in dve noči upirali Nemcem, ki so z večkratnimi naskoki skušali prodreti iz Ankarana. V tistih septembrskih dneh se je našemu bataljonu pridružila skupina italijanskih alpincev in so se borili skupaj z našimi borci. Partizani so imeli na Markovem hribu postavljen top, s katerim so streljali na sovražnika. Toda zaradi neizkušenosti je bil učinek skromen.«

Poveljstvo 71. divizije pa je o tem 30. septembra poročalo tole: »Sovražnikova baterija na točki 112 (4 km vzhodnojugovzhodno od Kopra) z 2 topovoma od danes zjutraj obstreljuje Koper. Ni še jasno, ali gre za topa kal. 7,5 cm ali 10,5 cm. Uničil ju je ogenj iz naše težke baterije. Sedaj obstreljujejo novo sovražnikovo baterijo, ki je 500 m severno od prejšnje.« To je vse, kar za sedaj natančnejšega vemo o bojih v Kopru in pri njem 29. in 30. septembra 1943.⁴⁰

Med večjimi spopadi mladih, še neizkušenih partizanskih sil v Slovenski Istri je tudi boj, ki ga omenja letak okrožnega komiteja KPS Brkini-Slovenska Istra o mobilizaciji. Poroča:

»Dne 25. septembra 1943 so partizani iz Slovenske Istre imeli uspešen boj na Bivljah, zaplenili so dva kamiona in dva avtomobila in mnogo orožja. Sovražnik je pustil na bojišču enega mrtvega, enega ranjenega ter 11 ujetih.«⁴¹

Po začetnem popolnoma samostojnem ustvarjanju partizanskih enot v Istri so v drugi polovici septembra 1943 vojaško organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja vključili v širše razmere. Tako kot so za Hrvaško Istro ustanovili poseben operativni štab, tako je del Primorske južno od železnice Postojna do Trsta skupaj s Slovensko Istro postal operativno območje 14. divizije ter pozneje 7. korpusa NOV in POJ. V ta predel, še posebno proti Trstu, je sredi septembra 1943 usmeril svojo pozornost tudi glavni štab NOV in PO Slovenije. Tja je napotil motorizirano Šerčerjevo brigado, ki pa se je po spopadu s sovražnikom v Ilirski Bistrici vrnila na Mašun. Do Slovenske Istre se je pripeljal tudi komandant glavnega štaba NOV in POS Franc Rozman-Stane. Pravijo, da je bil 25. septembra celo v Pazinu. Vse enote, ki so takrat nastajale v Južni Primorski in Slovenski Istri, so sicer podredili štabu 14. divizije, ki jim je poslal tudi prepotrebni kader, vendar je imel njen štab z njim le rahle zveze. V okrožju Brkini—Slovenska Istra so v drugi polovici septembra poleg Snežniške ali Brkinske brigade na Mašunu ustanovili tudi slovensko Istrsko brigado pri Dekanih (komandant Ivan Kovačič-Efenka, politkomisar Dragomir Benčič-Brkin, njegov namestnik Bojan Škrk). Pri Dolini pa so tržaški in miljski protifašisti ustanovili italijansko Tržaško brigado, (komandant Giovanni Zol, politkomisar Natale Kolarič).⁴²

Vseljudsko vstajo je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja razglasilo za plebiscit primorskega in istrskega ljudstva za novo, federativno in na narodni enakopravnosti zgra-

jeno Jugoslavijo ter sta vrhovni plenum OF in izvršni odbor ZAVNOH še septembra 1943 razglasila priključitev Slovenskega Primorja in Istre k Sloveniji in Hrvatski in s tem k Jugoslaviji. S to vseljudsko vstajo, še posebej z ustanovitvijo večjih partizanskih enot in razširitvijo Osvobodilne fronte, ki je predstavljala tudi ljudsko oblast na vsem območju, razen v nekaterih mestih, je narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri začasno dosegel takšno širino in moč, kot jo je imel v drugih območjih.

Nagla rast narodnoosvobodilne vojske, organizacija javne uprave, pomanjkanje vodilnega kadra, katerega del je odšel v vojsko, itd., so drugo organizacijsko delo okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF nekoliko potisnili v ozadje. Tako namreč lahko sklepamo po tem, da je okrožni odbor OF šele 27. septembra obvestil rajonske odbore o ustanovitvi narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo in novih nalogah: splošni mobilizaciji v NOV, spravljanju italijanskega orožja, streliva, opreme in hrane, spravljanju poljskih pridelkov, pripravljanju volitev za zbor odposlancev slovenskega naroda, prirejanju množičnih zborov OF itd.⁴³ Kaže, da je bil prihod člana PK KPS in narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo Branka Babiča-Vlada v to okrožje prva priložnost, da sta se OK KPS in OO OF temeljiteje seznanila z razmerami v vsej pokrajini in najpomembnejšimi nalogami. »Prejeli smo direktivo o izvedbi volitev. Toda vojaške naloge nam niso dopuščale, da bi iste izvedli. Prispele so naknadno tudi neke direktive o nekih spremembah in za odpošiljatev v Državni zbor, toda nismo prejeli pismenih pač pa ustmeno. Bil je prisoten tov. Vlado, član PK KPS za Primorsko, ki nam je tolmačil. Na podlagi teh direktiv smo poslali 28 odposlancev na osvobojeno ozemlje. Ker nismo mogli izvesti volitev, smo te odposlance imenovali. Poslani so bili iz vseh rajonov okrožja,« je pozneje poročal sekretar Segulin.⁴⁴ Med omenjenimi odposlanci jih je bilo nekaj tudi iz Slovenske Istre (Stanko Ulčnik iz Šmarij, Nazarij Bordon iz Čežarjev, Josip Miklavčič iz Plavij, Otilijo Kavrečič iz Rižane, Avgust Starc iz Loparja in Vincenc Babič iz Vanganela).⁴⁵

PK KPS za Primorsko je pohvalil, da so »tako hitro izvršili« navodila o odposlancih.⁴⁶

Verjetno so na seji okrožnega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro okrog 27. septembra tudi preuredili okrožni komite KPS in okrožni odbor OF. Padel je namreč Jurišič in iz kopr-

skih zaporov so rešili Albina Godino — Voja Slaviča, nekdanjega sekretarja OK KPS Materija, v vojski pa je bil Dougan (politkomisar Brkinske ali Snežniške brigade). V OK KPS so ostali sekretar Segulin in člani Zidar, Dougan, Cah, Strnad, Cucek in Kirnova, torej ponovno le en član iz Slovenske Istre, sprejeli pa so Godino. Bolj so preuredili okrožni odbor OF, katerega sekretar je namesto Segulina postal Zidar, člani pa Milan Guček-Javor, Cah, Vid Oprešnik-Nace, Vincenc Kocjančič-Marko, Kirnova, Berce (duhovnik) in Jakob Marinšek-Mirko (duhovnik), torej vendarle trije iz Slovenske Istre (Cah, Kocjančič in Marinšek).⁴⁷

Svobodno partizansko ozemlje v Istri je bilo del velikega svobodnega ozemlja v jugozahodni Sloveniji in zahodni Hrvaški. Nemškemu okupatorju je onemogočalo dostop na obalo, kjer je nekaj časa pričakoval izkrcanje britanske in ameriške vojske, ogrožalo zelo pomembne prometne zveze med večjimi mesti (Trst, Pulj, Reka itd.), v katera so kmalu po italijanski kapitulaciji z velikimi težavami prodrli njegovi oddelki in predstavljali osamljene postojanke, onemogočalo mu je tudi vzpostavitev njegove učinkovite uprave, tj. organiziranje operacijske cone »Jadransko primorje«. Hitler jo je namreč ukazal ustanoviti že 10. septembra 1943 in je vanjo vključil kot eno šestih provinc tudi Istro.⁴⁸ Vrhovno poveljstvo nemške vojske je sredi septembra 1943 vse svobodno ozemlje v jugozahodni Sloveniji in zahodni Hrvaški poimenovalo po Istri in trdilo, da je Josip Broz-Tito vanjo prenesel težišče svojega bojevanja.⁴⁹ Hitler je takrat neprestano odredil nove in vedno večje enote za bojevanje proti partizanom na omenjenem ozemlju, dokler ni končno 19. septembra ukazal pripeljati sile tudi iz Severne Italije ter napraviti veliko ofenzivo. Zanj je sam pregledal operacijski načrt in ga tudi nekoliko spremenil. Ponovno je ukazal, naj »slovensko komunistično uporniško gibanje v Istri« uničijo z neusmiljeno trdoto in izkoreninijo upornike.⁵⁰

Potem ko je II. SS-tankovski korpus pod poveljstvom esesovskega generala Paula Hausserja od 25. do 30. septembra izvedel prvi del svoje ofenzive v osrednjem delu Primorske,⁵¹ jo je v drugem delu usmeril proti Istri in Reki. Temeljni namen te ofenzive je bil uničiti partizansko vojsko, zasesti obalo, prometne zveze, gospodarske objekte itd. Poveljstvo omenjenega korpusa na Opčinah pri Trstu je izvedbo ofenzive v Istri zaupalo poveljstvu 44. grenadirske divizije »Hoch-und Deutschmeister« (poveljnik generallajtnant dr. Franz Beyer) v Lipici, medtem ko je

imelo poveljstvo 71. pehotne divizije (poveljnik generalmajor Wilhelm Raapke) nalogo, da vodi ofenzivo severno od Reke. Prva faza ofenzive v Istri naj bi zajela Slovensko Istro in del Hrvaške Istre do reke Mirne, druga faza jugovzhodni in tretja jugozahodni del Istre. Od 2. do 4. oktobra sta 1. SS-tankovsko grenadirski polk divizije »Leibstandarte Adolf Hitler« (iz Milj) in 21. tankovski polk 24. tankovske divizije (iz Kozine) s sodelovanjem nekaterih delov 71. divizije in 44. grenadirske divizije vzporedno prodirala s črte Milje—Kozina v notranjost Istre. Prvi je prodiral po obali, ki so jo z morske strani zapirali manjši oddelki nemške mornarice, in do večera prispel do Portoroža. Drugi je prodiral proti Buzetu in ga zasedel že prvi dan ofenzive in so njegove predhodnice kmalu dosegle Mirno in tam sklenile južni del obroča.⁵²

Najprej je ofenziva zadela na 1. bataljon garibaldinske Tržaške brigade na Miljskih hribih. V hudem boju je padlo 24, ranjenih je bilo 9 in ujetih 16 borcev.⁵³ Slovenska Istrska brigada se je iz Podgorja premaknila na Slavniki, da bi prekoračila cesto Trst—Reka in prebila sovražno zaporo. Ponoči je prišla na Slavniki in se spustila do Skadanščine. Ker ni mogla čez cesto, se je prek Slavnika napotila nazaj v Podgorje. Večino borcev je za-

Franc Segulin-Boro fotografiran na sedežu OK KPS Brkini — Slovenska Istra v Celju septembra 1943

jela demoralizacija in je odšla domov. Ostanek je štab brigade razdelil v zasede proti Trstu, cesti Trst—Reka in Munam. Štab brigade pa je bil okoli Vodice, da bi posredoval v eni ali drugi smeri, vendar se je moral nekaj dni celo skrivati pred nemškimi motoriziranimi patruljami, ki so čistile Istro. 2. hrvaško istrsko brigado je ofenziva zajela v severnem delu Istre, na položajih Bazovica—Kozina. Že prvi dan je imela hude izgube, padel je tudi politkomisar brigade. Njeni deli so se umaknili na položaje Buzet—Račja vas—Trstenik, kjer jih je sovražnik dokončno razbil. Štab 14. divizije in glavni štab NOV in POS, ki so jima bile podrejene štiri brigade v Brkinih in Slovenski Istri, nista mogla storiti ničesar. Nameravala sta jih umakniti čez cesto Pivka—Reka, vendar je bilo že prepozno. Usodno za obe hrvaški istrski brigadi in oba odreda pa je bilo to, da jim je ofenziva 71. divizije severno od Reke onemogočila preboj v Gorski Kotar.⁵⁴

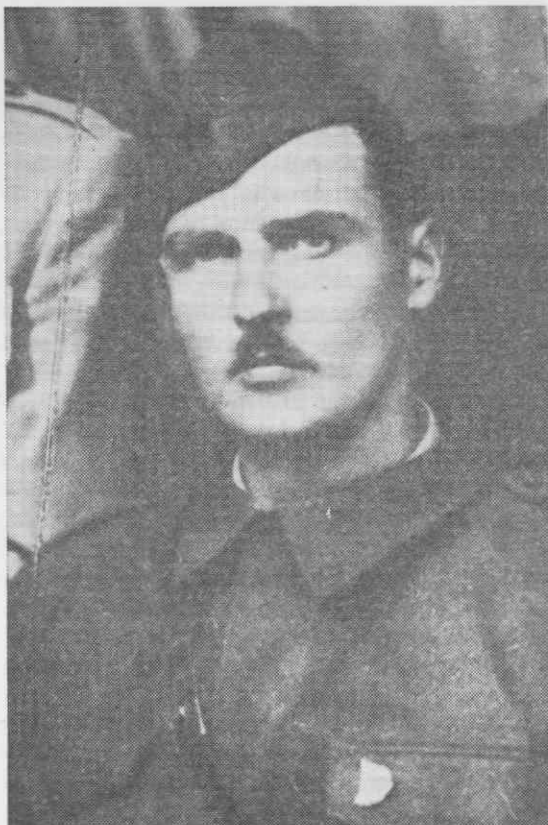
Nemška vojska je v ofenzivi v Istri dosledno izpolnjevala Hitlerjevo povelje o »izkoreninjenju upornikov«. Delno ali popolnoma je požgala mnogo (okrog 55) vasi v Slovenski Istri in postrelila nekaj desetih prebivalcev, največ v Trebešah (26) in Pridvoru (22). So-dijo, da je takrat bilo ubitih ali je padlo več kot 200 borcev in prebivalcev.⁵⁵

Po tej hudi sovražni ofenzivi je Slovenska Istra ostala nekaj časa brez večjih partizanskih enot. Ostanke slovenske Istrske in garibaldinske Tržaške brigade — štaba s spremstvom — so se nekaj časa držali okoli Vodice in Mun.⁵⁶ Glavni štab NOV in POS, ki je ugotovil, da Južna Primorska ni ustrezna za daljše bivanje in uspešno operativno delovanje partizanskih brigad in divizij, je za Brkine in Slovensko Istro 5. oktobra 1943 ukazal ustanoviti Istrski odred, podrejen štabu 14. divizije (po 27. decembru 1943 neposredno glavnemu štabu NOV in POS). Odred je zbral vse razkropljene skupine borcev v Brkinih in Slovenski Istri (en bataljon so mu dodelili iz Brkinske brigade, ki so jo nato kmalu ukinili) in se krepili z domačini. Drugi bataljon, čigar operacijsko območje je bila Slovenska Istra, so ustanovili pri Skadanščini med 15. in 20. novembrom 1943, ali mesec dni po ustanovitvi prvega bataljona v Brkinih. Konec novembra 1943 so v bližini Dola pri Hrastovljah iz treh preostalih skupin borcev bivše Istrske in Tržaške brigade ustanovili še tretji bataljon in ga poimenovali po padlem komandantu Tržaške brigade Giovanniju Zolu (padel 7. 11. 1943 pri Malih Munah). Štab tega bataljona je imel tesne zveze s tržaško organizacijo

KPI. Odred je izvajal mobilizacijo, delal manjše akcije, večje pa šele v letu 1944. Bil je nekaj časa edina slovenska partizanska enota v Slovenski Istri.⁵⁷

Po veliki sovražnikovi ofenzivi v Istri je bila pred okrožnim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine—Slovensko Istro naloga odpraviti neugodne posledice te ofenzive. Te so se izražale predvsem v veliki demoralizaciji prebivalstva zaradi nezaslišanega sovražnikovega nasilja. Potem ko je povedal, da je ofenziva napravila mnogo škode zaradi razbitja partizanskih enot in izgube težkega orožja, je OK KPS dodal: »Morala ljudstva je zelo padla in vse se izogiba borbi, vsak bi hotel ostati doma, vsak je bolan itd. (...) Med ofenzivo, ki se je začela prav v Istri, so se novomobiliziranci po večini razbežali na domove, tako da moramo sedaj vršiti mobilizacijo znova. Vse se izogiblje pozivom in vsak hoče ostati doma. Kakor že omenjeno, prihajajo z vsemogočimi izgovori na dan, samo da lahko ostanejo doma. (...) Te dni sem se osebno mudil v Slovenski Istri, doživel sem nemško ofenzivo, ki je napravila veliko demoralizacijo. Ljudstvo je vse zbegano bežalo od vasi do vasi, a Nemci so za njimi požigali in ropali.«⁵⁸ Pri odpravljanju neugodnih posledic sovražnikove ofenzive je bilo pomembno predvsem dvoje: 1) krepitev Osvobodilne fronte in 2) ponovna mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko.

Verjetno bo držal podatek, da se je zaradi sovražnikove ofenzive v Brkinih in Slovenski Istri okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro moglo zbrati na svojem sedežu v Čeljah v Brkinih šele okrog 13. oktobra. Sklenilo je, da pošlje v Slovensko Istro, ki jo je najbolj prizadela sovražnikova ofenziva, skupino članov okrožnega vodstva, in to Milana Gučka, Stanka Pervanjeta, Cucka, Marijo Segulin-Miro in Ivanko Nedog-Vlado. Skupina je odšla na pot v noči na 17. oktober in že čez štiri dni je okrožni odbor OF pisal Gučku, da je v Slovenski Istri »vse tako zakonspirirano, vse tako ozkogrudno povezano, da če človek bolj natančno pogleda situacijo, se cela naša organizacija (sestoji) iz par tovarišev« in da »še vedno obstojajo samo nekaki rajonski komiteji, ki pa so po večini sestavljeni iz enega ali par tovarišev«. Svetoval mu je, da »se čimprej sestavijo rajonski odbori OF, ki bodo v njih zastopani vsi dobri elementi, ki so se izkazali kot dobri aktivisti OF, ali ako niso meli prilike se izkazati, pa vsaj sedaj sprejemajo našo organizacijo. (...) Ako najdeš dobre aktiviste OF, jih pritegni v terenske in rajonske odbore.« Svetoval mu je tudi,

Sekretar OK KPS za Slov. Istro Stanko Pervanje-Gruden

naj k sedanjim članom rajonskih komitejev KPS priključi še nekaj dobrih aktivistov OF in bodo tako nastali rajonski odbori OF, ki bodo imeli najmanj po osem ljudi.⁶⁰ Gučkova skupina se je po prihodu v Rižano razdelila na dva dela: Guček in Cucek sta odšla v notranjost Slovenske Istre in delala okrog Čezarjev, Pomjana, Šmarij, Loparja itd. Okrožni odbor OF jima je kmalu poslal v pomoč Božo Bašin-Tatjano in Savo Sosič. Pervanjeva skupina (on, Segulinova in Nedogova) je delala severno od Rižane.⁶¹

Okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Brkine in Slovensko Istro je ponovno sprožilo akcijo za splošno mobilizacijo 18. oktobra. Takrat je OO OF izdal okrožnico »vsem članom okrožnega odbora OF«, v kateri jim je pojasnil naloge pri mobilizaciji. Pokrajinski komite KPS je čez deset dni tak način dela kritiziral: »Zdi se nam povsem nerazumljivo — skoraj bedasto — izdajati okrožnice na forum, v katerem ste sami«, in jih opozoril na redno, tedensko sestajanje.⁶² Dne 21. oktobra pa je OO OF poslal posebno ciklostilirano okrožnico o mobilizaciji vsem terenskim in rajonskim odborom OF v okrožju. Priložil jim je tudi prazne »mobilizacijske pozive«. Toda z

mobilizacijo je bilo težko; tisti čas so se vračali domov tudi nekateri borci iz drugih enot, na katere je udarila sovražnikova ofenziva na Dolenjskem in Notranjskem. Predvsem v Slovenski Istri se je začel pojavljati t. i. »istrski lokalpatriotizem« ali t. i. »dezerterstvo«, tj. odhajanje mobilizirancev iz vojaških enot v osrednji Sloveniji domov v Slovensko Istro. »Pospesuje to (oportunistično — op. T. F.) razpoloženje posebno povračanje posameznikov, ki se vračajo iz naših brigad ter pripovedujejo, kako slabo tretirajo naše vojaške komande Primorce. (...) Pritožujejo se pa samo na nižje vojaške komande, kot npr. četne in bataljonske, medtem ko brigadne komande zelo hvalijo.

Vsak dan se novi vračajo in naša mobilizacija je zelo težka, tolmačimo ljudstvu na mitingih, ki jih imamo vsak dan po vaseh, da je to samo zagovor teh ljudi, ker se bojijo kazni za dezerterstvo, toda težko se jih pripravlja do tega spoznanja.«⁶⁴

V svojem pismu z dne 28. oktobra 1943 je PK KPS za Primorsko napovedal prihod svojega začasnega sekretarja Antona Veluščka-Matevža v okrožje Brkini—Slovenska Istra, da bi »z njegovo pomočjo formirali nov O. K. za Istro.«⁶⁵ Pokrajinsko vodstvo je torej sklenilo, da razdelijo okrožje v dve okrožji in imenujejo okrožno vodstvo za Slovensko Istro. Upoštevalo je torej pripombo OK KPS Brkini—Slovenska Istra z dne 7. oktobra, da so težave pri delu tudi zaradi preobsežnosti okrožja in da bi morala Slovenska Istra biti okrožje zase.⁶⁶ Kot bomo videli, so to uresničili šele čez dva meseca postopoma.

Velušček v Brkine ni prišel, pač pa je prišel konec oktobra ali začetek novembra v Južno Primorsko iz osrednje Slovenije novi instruktor CK KPS za to območje Leopold Krese-Boštjan (Groga, Jošt). »Tovariš Boštjan (Groga), instruktor CK KPS je prispel in se nahaja v našem okrožju. Njemu smo poslali vsa poročila in sporazumno preosnovali in dopolnili naš OK KPS, OO OF, OK ZKM, OO ZSM, OO SPŽZ. Na novo smo postavili okrožno gospodarsko komisijo, agitprop, *podokrožni komite PKS za Slovensko Istro*« (podčrtal T. F.), je poročal OK KPS Brkini—Slovenska Istra 10. novembra 1943.⁶⁷

Ob Kresetovi navzočnosti so imeli 5. in 6. novembra 1943 pomembno sejo OK KPS Brkini—Slovenska Istra, na kateri so temeljito preuredili vse organe narodnoosvobodilnega gibanja v okrožju ter ustanovili nove. V okrožni komite KPS so sprejeli Franca Primca-Dušana in Božo Bašin-Tatjano. Slednja je kot sekretarka okrožnega odbora ZSM zamenjala Cucka, ki je potlej delal le med

mladino v Slovenski Istri. Med devetimi člani OK KPS je bil iz Slovenske Istre še vedno le en član (Cah). Okrožni odbor OF pa so potlej poleg dotedanjega sekretarja Zidarja in članov Gučka, Oprešnika, Kocjančiča, Berceta in Marinška sestavljali še novi člani Stanko Pervanje-Gruden, dr. Fran Juriševič-Brundo in Alojz Lesar-Vekoslav (duhovnik). Člana sta prenehala biti Kirnova in Cah ki sta ostala le člana OK KPS. Med devetimi člani odbora (vštevši sekretarja) so bili kar trije duhovniki; iz Slovenske Istre so bili trije člani (Kocjančič, Juriševič in Marinšek). Izpopolnili so tudi okrožni odbor SPŽZ, ki ga je še naprej vodila Kirnova, v njem pa je bilo še 7 članic. Sekretarka okrožnega komiteja ZKM (ali SKOJ) je postala Bašinova, v komiteju so bili še trije člani, od katerih so trije (Cucek, Segulinova in Sošičeva) že delali v Slovenski Istri. V okrožnem odboru ZSM, ki ga je kot sekretarka začela voditi Bašinova, so bili vsi člani OK ZKM in še tri članice, od katerih sta dve (Nedogova in Alma Miklavčič-Darinka) že delali v Slovenski Istri. Ustanovili so tudi sedemčlansko gospodarsko komisijo, ki jo je vodil dr. Fran Juriševič (v njej je bil tudi duhovnik Marinšek), tričlansko komisijo za agitacijo in propagando, ki jo je vodil Godina (člana sta bila Guček in Pervanje).

Za nadaljnje delo v Slovenski Istri je bilo najpomembnejše to, da so vsaj deloma uresničili Segulinov predlog z dne 7. oktobra 1943 (verjetno je bila to želja tudi večine članov takratnih okrožnih forumov) o obnovi okrožja Slovenska Istra. Ker ni bilo Veluščka z ustreznimi navodili PK KPS, so ustanovili le podokrožni komite KPS in podokrožni odbor OF. Za sekretarja OK KPS so imenovali Pervanjeta in za člane Caha, Bašinovo in Gučka. Zanimivo je, da so vanj imenovali Bašinovo in ne Cucka, ki je bil mladinski aktivist v Slovenski Istri, in da niso imenovali Kocjančiča, ki je bil nekoč član prvega okrožnega komiteja KPS za Slovensko Istro.⁶⁸ Iz zapisovika seje sicer ni razvidno, da bi že takrat ustanovili tudi podokrožni odbor OF. Vendar pa je ohranjen dokument, ki ga je izdal »podokrožni odbor OF za Slovensko Istro«, kar potrjuje njegov obstoj.⁶⁹

Kmalu po tej seji je res prispel v okrožje Velušček, ki je verjetno naročil, naj Slovensko Istro organizirajo kot samostojno okrožje. Je pa obenem odpeljal sekretarja OK KPS Segulina s seboj v Trst, kjer je postal sekretar OK KPS Trst in kjer so ga jeseni 1944 ujele in nato ubili v rižarni. Nasledil ga je Zidar, ki je bil še sekretar OO OF.

Podokrožni komite KPS za Slovensko Istro je obstajal več kot mesec dni in delal na terenu. Iz njegovega poročila sredi decembra 1943 zvemo, da je omenjena skupina aktivistov OF, ki je sredi oktobra odšla v Slovensko Istro, tam našla »okrog 15, v celice nepovezanih partijcev« in da je že okrog 25 članov KPS. Zelo kritično, morda celo prekritično⁷⁰ je presojal razmere v tamkajšnji partijski organizaciji:

»Prejšnji tukajšnji aktivisti niso ločevali OF od KP, da, celo niti površnih simpatizerjev od pravih članov.⁷¹ Vsakega simpatizerja OF in KP, ki je bil pripravljen plačevati nekako mesečno »udnino« v višini 10 lir, so smatrali za člana KP, ter odvajali zbrano članarino kot partijsko. Radi tega se je pokazalo za nujno, da se izvede popolna reorganizacija part. org., kar se je moglo pričeti šele poslednje dni, po predhodnem pripravljalnem delu z organizacijo novih odborov in z vzpostavitvijo po nemški ofenzivi razbite OF organizacije.«⁷²

Podokrožni komite KPS je tožil, da primanjkuje domačih partijskih aktivistov in je le en član KPS sposoben za partijsko organizacijsko delo.⁷³ Poročal je tudi, da so podokrožje razdelili na osem rajonov (1. rižanski, 2. koprski, 3. miljski, 4. šmarski, 5. dolinski, 6. gabroviški, 7. loparski in 8. pregarski), ki so vsi imeli rajonske odbore OF in skoraj vsi (razen šmarskega in gabroviškega) tudi že tričlanske gospodarske komisije. V teh osmih rajonih so bili tudi 3—5-članski rajonski komiteji KPS (vsak komite je predstavljal tudi partijsko celico), razen v šmarskem in pregarskem rajonu, kjer še ni bilo komitejev (in verjetno niti celic). Poudaril pa je, da razvrstitev rajonov »še ni dokončna, ker je organizacija terena še v polnem teku.«⁷⁴

Iz drugih virov zvemo, da v Slovenski Istri do takrat »tudi socialno poreklo mnogih ‚samozvanih partijcev‘ ni bilo v skladu z načeli in določili, iz katerih plasti ali slojev je potrebno novačiti partijske kadre. Za člane partije so se šteli namreč tudi razni premožni posestniki pa tudi marsikateri trgovec ali uslužbenec in sodelavec minule fašistične uprave.«⁷⁵ Iz poznejših poročil tudi zvemo, da se je velik del članstva KPS po nemški ofenzivi pasiviziral.⁷⁶ »Takojo po ofenzivi se je precejšnji del teh »partijcev« odtegnil vsakemu delu, postal popolnoma pasiven, deloma prešel celo v bolj ali manj odkrite nasprotnike (šmarski rajon in dr.). Pozneje, ko se je položaj izboljšal (tu so čisto lokalno gledali na položaj), so zopet začeli nositi »članarino« in hoteli delati. (. . .) Kot drugod, je bila tu nemška ofenziva v prvih dneh oktobra lanskega

leta velika preizkušnja, kjer se je naš kader izčistil. Od nekaj stotin raznih elementov, ki so ob razpadu fašizma hoteli biti vsi komunisti, je ostalo nekaj klenih ljudi, ki so šli takoj zopet na delo, oziroma niso dela zapustili niti v najhujših dneh. Ti so prava resnična osnova tukajšnje Partije«, je pozneje poročal okrožni komite KPS za Slovensko Istro.⁷⁷ Podokrožni komite KPS je preveril vse članstvo in menil, »da je v vsem podokrožju za nadaljnje članstvo zrelih kvečjemu 5 članov in 6 kandidatov KPS.«⁷⁸

Ko je poročilo podokrožnega odbora OF z dne 14. decembra dobil tudi pokrajinski komite KPS za Primorsko Slovenijo, je imel najprej samo dve kritični pripombi. Dokler ni v rajonu več celic KPS, ne more biti rajonskega komiteja, temveč mora biti celica zvezana naravnost z okrožnim komitejem KPS.⁷⁹ Ker je podokrožni oziroma že okrožni komite KPS upošteval to načelo, je bilo število rajonskih komitejev nato nekaj časa še manjše.⁸⁰ Druga pripomba je bila pomembnejša. PK KPS je menil, da so merila podokrožnega komiteja KPS za članstvo prezoka, celo sektaška. Če so ljudje aktivno delali v OF in tudi plačevali članarino KPS, bi jih bilo treba sprejeti v Partijo ali jih v njej obdržati.⁸¹ Da je imel pokrajinski komite vsaj v neki meri prav, se vidi po tem, da so imeli v Slovenski Istri do srede februarja 1944 že okrog 90 članov in 55 kandidatov KPS.⁸²

To nikakor nepomembno razpravo o članstvu je vodil že novi okrožni komite KPS za Slovensko Istro. Ustanovili oziroma obnovili so ga 19. decembra 1943 v Bertoših (na istem kraju kot prvega 11. 4. 1943) ob Kresetovi in Zidarjevi navzočnosti.⁸³ Sekretar je postal Pervanje in člani Guček, Cucek in Ernest Vatovec-Amedej, dotedanji rajonski obveščevalc.⁸⁴ Komisijo za agitacijo in propagando je vodil sam sekretar, člana pa sta bila Ivan Matko-Imko in neki Andrej. V okrožni tehniki »Snežnik« so takrat delali vodja Justin Miklavc-Očka, Ivanka Škapin-Mamca in Otilija Dobrinja-Tončka.⁸⁵ Kaže, da so OO OF ustanovili oziroma obnovili drugi dan, tj. 20. decembra. Njegov tajnik je postal Guček, namestnik Pervanje, blagajnik in gospodarski referent Vatovec in referent za saniteto in šolstvo Matko. Zanimivo je, da v okrožni odbor OF niso vključili sekretarjev okrožnih odborov ZSM in SPŽZ. Okrožni odbor ZSM je vodil sekretar Cucek, članice pa so bile Segulinova, Nedogova, Sošičeva in Miklavčičeva. Okrožni odbor SPŽZ še niso imenovali; poverjenica za SPŽZ je postala Milka Kristan (z Rakulka na Pivki). Okrožno gospodarsko komisijo je vodil Cah in v njej

sta bila še nekdanja člana prvega okrožnega komiteja KPS za Slovensko Istro Kocjančič in Ivančič.⁸⁶

Pri obnovi okrožja so pustili tiste rajone (8), ki sta jih ustanovila podokrožni komite KPS in podokrožni odbor OF. Ugotovili pa so, da je skoraj v vseh rajonih »izvedena že popolna organizacija terenskih odborov OF«. O SPŽZ so ugotovili, da »pred dvema mesecema sploh ni obstajala. Sedaj se ustanavljajo terenski in rajonski odbori, ki kažejo že sedaj precejšnjo aktivnost pri delu, posebno v pomoči pogorelcem in prizadetim po nemški ofenzivi, kakor tudi našim vojaškim edincem.« O ZSM pa so poročali, da se je organiziranje mladine »pričelo pred dvema mesecema,« in da je postavljenih že šest rajonskih odborov s podrejenimi terenskimi odbori. Poročali so tudi, da se organizira Varnostnoobveščevalna služba. Postavili so si štiri glavne naloge: 1. mobilizacijo v NOV, 2. ureditev gospodarstva, 3. ureditev šolstva in 4. izpolnitev organizacije.⁸⁷ Okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Istro se je teden dni po ustanovitvi nastanilo v novem bunkerju na Badihi nad Plavjami. Osrednja kurirska postaja za okrožje je bila v Gabrovici in jo je vodila Zofija Krašovec-Vesna.⁸⁸ Pokrajinski sistem kurirskih postaj tisti čas še ni segel v Slovensko Istro.

Vidko Hlaj-Zižič

Milan Guček-Javor fotografiran v bunkerju okrožnega centra na Badihi jeseni 1943

Instruktor CK KPS za Južno Primorsko Leopold Krese-Jošt je po skoraj dvomesečnem spoznavanju razmer in delu na terenu ugotavljal naravnost vpijoče pomanjkanje političnega kadra. »Ravno sedaj organiziramo OK Istra, je to zelo zaostal teren v vsakem pogledu. Zato bomo morali dati (tja) nekaj zelo dobrih kadrov«, je poročal 17. decembra 1943.⁸⁹ Podobno je poročal po obnovi okrožja: »V Istri smo organizirali samostojno okrožje. Tamkajšnji teren je še zelo v začet-

ku, tako kar se tiče Partije kot OF in bi bilo potrebno novih dobrih aktivistov, zlasti za žensko delo, ki jih pa zaenkrat nimamo.«⁹⁰ Glede »zaostalosti« Slovenske Istre je Krese navedel tri vzroke: 1. to območje ni bilo samostojno okrožje, temveč priključeno Brkinom; zaradi velike oddaljenosti vodstvo ni dovolj skrbelo za to območje; 2. pri obnovi okrožja niso imeli na voljo dovolj kadra, ki bi znal izrabiti vse možnosti; 3. »To okrožje ima premajhno oporo v vseh nas; potrebno bi bilo, da bi tovariši, ki jih od časa do časa pošljete vi na Južno Primorsko v svrhu kontrole in pomoči, obiskali tudi Istro, ki je tega najbolj potrebna. To se pa dosedaj še ni zgodilo.«⁹¹

V okrožju Slovenska Istra so bile po nemški ofenzivi posadke nemške vojske še redke, le v obalnih mestih. Fašistična »milica za teritorialno obrambo« (Milizia difesa territoriale) se je šele organizirala. Karabinjerji so bili le v obalnih mestih, v notranjosti pa le v Dekanih in Šmarjah (!). V okrožju je bilo pred italijansko kapitulacijo devet italijanskih občin (Koper, Izola, Piran, Šmarje, Marezige, Dekani, Hrpelje—Kozina, Dolina in Milje). V vseljudski vstaji je bilo popolnoma svobodno vse ozemlje, razen občin Piran in Koper ter Milja in odstranjena italijanska uprava. Po svoji ofenzivi v začetku oktobra je nemški okupator uvedel svojo upravo v vseh obalnih mestih in v večjih krajih v notranjosti. Občine Koper, Izola, Piran in Milje so imele župane italijanske narodnosti; občina Dekani je dobila prejšnjega župana italijanske narodnosti, ki pa se je držal bolj v Trstu; v občini Dolina pa je nemški okupator postavil slovenskega župana. V drugih občinah so ostala ali pa so obnovili le nekakšna tajništva, ki niso imela nobenih političnih

Politkomisar slovenske Istrske brigade Drago Benčič-Brkin (četrty od leve) s partizani pri Podgorju jeseni 1943

Člani okrožnega odbora OF za slovensko Istro v Stepanih 1. I. 1944 od leve: Stanko Pervanje-Gruden, Marija Segulin-Mira, Justin Miklavc-Očka, Milka Kristan in Ivan Matko-Imko

funkcij, temveč so bili administrativni organi za razdeljevanje živilskih nakaznic in vojnih podpor. Podokrožno in nato okrožno vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je dolgo časa trpelo to okupatorjevo upravo na terenu. Še takrat, ko je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko Primorje proti koncu leta 1943 razglasilo bojkot vsega okupatorjevega (uprave, preskrbe, šolstva itd.), je okrožno vodstvo zagovarjalo svoje stališče z gospodarskimi razlogi: »Poleg aprovizacije (samo moke okoli 150 q mesečno — op. T. F.) prejema prebivalstvo še precejšnje vojne podpore, ki gredo v stotisoče. S tem denarjem si nabavljajo najpotrebnejše življenjske potrebščine. (...) Z nadaljnjim obstojem (vprašanje je seveda, koliko časa bodo še same po sebi obstajale) teh občinskih uprav, od sovražnika le črpamo, ne dajemo pa ničesar, kar je itak v našem interesu. Aprovizacija ni niti v enem slučaju bila za sovražnika kanal za njegovo propagando, ki je tudi v drugih oblikah ni na našem terenu, kar pa je menda dosedaj edinstven primer v naši pokrajini.«⁹² Eden od pglavitnih vzrokov za takšno stališče je bila tudi še neutečenost pri delu gospodarskih komisij. Ob tem, ko je trpelo okupatorjeva občinska tajništva, je podokrožno oziroma okrožno vodstvo odločno nastopalo proti poskusom, da bi Slovenci prevzemali funkcije okupatorjevih županov; to je onemogočilo v Dekanih in Dolini.⁹³ Pokrajinski odbor OF za Primorsko Slovenijo seveda načelno ni mogel soglašati s takšnim stališčem okrožnega vodstva, čeprav je razumel zelo težke razmere v Slovenski Istri. »Razumemo vaše težko stali-

šče. Istra je bila do sedaj močno zanemarjena. Morate pa na vsakem koraku pobijati oportunistem ljudstva. Vsako priliko morate uporabiti, da dvignete njegovo borbenost. (...) Zavedati se morate, da naša narodna oblast ne more trpeti, da bi na ozemlju, ki ga kontroliramo mi, poslovale nemške agenture, kakšne so vaše občinske uprave, dasi so brez županov in dasi se pečajo le z razdeljevanjem aprovizacije.«⁹⁴ Občinske uprave so pregnali šele spomladi 1944.⁹⁵

Glede mobilizacije v narodnoosvobodilno vojsko je imelo podokrožno oziroma okrožno vodstvo v Slovenski Istri odločnejše stališče. Vendar je zaradi neugodnih političnih razmer na terenu (»strahu in oportunitizma prebivalstva«), pomanjkanja partizanskih enot (Istrski odred je bil v glavnem še ves v Brkinih) in zvez s 7. korpusom do konca leta 1943 niti ni moglo začeti. To je lahko storilo šele v prvih mesecih 1944.⁹⁶

Podobno je bilo glede organiziranja partizanskih šol. Podokrožno oziroma okrožno vodstvo je v Slovenski Istri, kjer sta bila zaradi raznarodovalne politike italijanskega fašizma znanje slovenskega jezika in pismenost med najšibkejšimi v tedanjih okrožjih (morda je zaostajala le še Beneška Slovenija), našlo le tri slovenske učitelje. Ivan Matko, ki je bil kot član okrožnega odbora OF poleg drugega tudi referent za šolstvo, je 19. I. 1944 poročal, da v okrožju ni okupatorjevih šol, ker so zatrli nekaj poskusov ustanovitve. Verjetno je to veljalo za notranjost Slovenske Istre. Poročal pa je tudi, da glede partizanskih šol »ni storjenega še skoraj nič«.⁹⁷ Partizanske osnovne šole (več kot 30) so odprli šele v prvih mesecih leta 1944.⁹⁸

Iz navedenega lahko ugotovimo, da je Slovenska Istra dalj kot katerokoli drugo okrožje na Primorskem premagovala neugodne posledice hude sovražnikove ofenzive. Poleg nje je bilo za naglejši razvoj narodnoosvobodilnega boja neugodno tudi to, da skoraj štiri mesece ni bila organizirana kot samostojno okrožje in je bila bolj privesek mnogo bolj organiziranim in razvitim Brkinom. Kot vemo, je sredi leta 1944 narodnoosvobodilni boj v okrožju Slovenska Istra dosegel svoj drugi vrh. Nato pa so se razmere ponovno slabšale zaradi okupatorjeve navzočnosti ne samo v Slovenski Istri, temveč na vsem Južnem Primorskem.

OPOMBE

1. Ta pregled je nastal ob pripravi precej krajšega poročila za 9. pazinski memorial. Zanj sem uporabil partizanske ter širše zbrane italijanske in nemške vire. Od literature sem uporabil predvsem koristno knjigo Slovenska Istra v boju za svobodo in sem v tem pregledu kritično obravnaval nekatere podatke iz nje. Fotografije so mi ljubeznivo posredovali Muzej ljudske revolucije Slovenije, Pokrajinski muzej Koper, Pokrajinski arhiv Koper in Milan Guček, za kar se jim toplo zahvaljujem. — 2. Slovenska Istra v boju za svobodo, Koper 1976, str. 288 (dalje: Slovenska Istra v boju). — 3. Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1/1960, št. 1, str. 108—116 (dalje: Ferenc, Kratek pregled razvoja). — 4. V knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo je Hlaj na strani 314 na kratko opisal svojo pot v Slovensko Istro. Povedal je, da je 23. decembra 1942 zvečer prišel k Jožefu Kuzmiču, kovaču v Padni. Zvečer so ga obvestili, da so v vas prišli karabinjerji in fašisti, zato se je takoj umaknil v Četore in nato v Korte. V svojem poročilu z dne 13. 3. 1943 je zapisal: »Ko sem prišel sem doli, sem imel smolo. Po sestanku z odbornikom OF dan pozneje, so dotičnega aretirali, kjer sem spal. Hotel sem k drugim tovarišem, toda vsak se me je bal sprejeti. Moral sem v četo.« Italijanski vir poroča nekoliko drugače. Dne 7. januarja 1943 je prišel na karabinjersko postajo Kaštel pri Piranu čevljar Anton Petrušič (Antonio Petrucci) iz Nove vasi 28 in izjavil, da je 20. decembra zvečer prišel od Jožefa Kuzmiča iz Padne k njemu neki moški, ki je povedal, da je iz 1. partizanskega bataljona iz Vipavske doline (Hlaj je bil do tedaj politkomisar tega bataljona) in da bo v Istri delal proti fašizmu. Povedal je tudi, da bo drugi dan zvečer pri Kuzmiču in nato pri Andreju Pucerju v Brečih pri Smarjah. Drugo jutro je ta neznanec odšel. Petrušič je še izjavil, da ga je Kuzmič v začetku oktobra 1942 povabil na neki sestanek, vendar se vabilu ni odzval. Takoj po tej Petrušičevi izjavi so mehanika Kuzmiča, starega komu-

nista, in Pucerja karabinjerji zaprli. Prvega so internirali v Avelinu. (Arhiv RSNZ, karab. Koper, zapisnik zaslišanja A. Petrušiča 7. 1. 1943; poročilo karab. postaje Piran 8. 1. 1943, poročilo karab. čete Koper 19. 1. 1943). — 5. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Slovenska Istra 15. 5. 1943. Glej tudi poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943. — 6. Arhiv IZDG, f. 532/III, poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943. — 7. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo V. Hlaja 10. 4. 1943 in poročilo OK KPS Slov. Istra 15. 5. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165—166. — 8. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročili V. Hlaja 12. in 22. 3. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165 do 166. — 9. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 16. 4. 1943; Ferenc: Kratek pregled razvoja, str. 165—166; poročili B. Babiča 11. in 15. 4. 1943; Slovenska Istra v boju, str. 319. B. Babič je 11. 4. 1943 poročal pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko: »Poleg tega sem bil tudi v Istri z Vidkotom. Delo je tam še precej zaostalo, so pravzaprav šele prvi začetki. Sicer je pa Vidko udaril prve temelje še precej dobro, posebno kar se tiče partorganizacije. Razpoloženje za nas — OF — je absolutno, lahko se reče, da je Istra po političnem razpoloženju prebivalstva popolnoma rdeča. Seveda sem Vidkota opozoril, naj ne sektaši. Organizirali smo okrožni partijski in OF odbor. Dosedaj je okrog 60 odstotkov vasi organiziranih v OF. Masovnega razpoloženja za v partizane še ni. Poedinci se javljajo tu pa tam. V Istri še ni »Copri fuoco« (policijske ure — op. T. F.) in vsi letniki od 1907 navzdol so še doma.« (Arhiv IZDG, f. 532/II) O ustanovitvi OK KPS za Slovensko Istro glej tudi članek Janeza Kramarja: KP Slovenije — organizator osvobodilnega boja v Slovenski Istri. Obala, 1973, št. 18 (marec 1973), str. 3—5. — 10. Slovenska Istra v boju, str. 319. — 11. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 15. 5. 1943. — 12. Arhiv RSNZ, karab. Trst, poročilo karab. čete Trst—okolica 26. 5. 1943. Na ta dogodek se nanaša tale odlomek iz poročila OK KPS za Slov. Istro: »Iz bližnje vasi je pred par dnevi »umrl« v ječi eden naših ljudi. (To je bil Gino Marassi — op. T. F.). Ko so ga pokopali doma, se je tega pogreba udeležila večja množica domačinov, ki so okrasili njegov grob z venci iz rdečih rož. Drugi dan so fašisti aretirali 26 oseb, ki jih pa še do danes niso izpustili.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 16. 4. 1943). — 13. Do odkritja komunistične organizacije v Koprju po trosilni akciji v nočeh na 3. in 5. junij 1943 je prišlo takole. Najprej je policija prijela mladoletnega dijaka Franka Cardoneja, ki je nato razkril dijaka Bruna Lončarja in ta ribiča Renata Luglia; aretirali so ju 8. junija in podvrgli »prisilnemu zaslišanju«. Čez tri dni so v Koprju prijeli tudi Viktorja Lončarja, delavca v ladjedelnici »S. Marco«, ki je opravljal kurirske posle med organizacijama v Trstu in Koprju. V Trstu je policija izsledila Nives d'Avanzo in v stanovanju Silvine Tome našla podobne letake, kot so jih bili raztresli po Koprju, vendar Tometove same ni našla. V

Kopru so prijeli okrog 40 članov komunistične organizacije in njenih somišljenikov, tako da so jih celo 27 prijaviili posebnemu sodišču za obrambo države (kot pobeglega so navedli le Pietra Bussanija), nekatere so kaznovali z opominom, nekaj so jih izpustili itd. (ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR 1931—1949, a. 1943, b. 48 B, poročilo karab. čete Koper 4. in 23. 6. 1943, brzojavka kvesture Pulj 5. 6. 1943, poročili prefektore Pulj 8. 6. 1943 s priloženimi letaki in 5. 8. 1943, poročilo prefektore Trst 13. 6. 1943; arhiv RSNZ, karab. Koper, zapisnik zaslivanja Viktorja Lončarja 11. 6. in 9. 7. 1943; prefektura Pulj, dopis kvesture Pulj 10. 7. 1943). — 14. Milan Guček: Počakaj do prihodnje pomladi. Koper 1959, str. 62—78 (dalje: Guček, n. d.); Slovenska Istra v boju, str. 320—326; arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo tehnik OK KPS za Slov. Istro 31. 5. 1943. — 15. Imena teh istrskih partizanov so v knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 320. Darko Marušič je 22. februarja 1943 pisal: »Rekrutacija je zelo majhna, 1 je odšel, 2 se pa pripravljata. (Med temi sta bila Vinko Primožič in Andrej Zerjul iz Gabrovice — op. T. F.) Mislim, da se bo izboljšalo tudi v tem pogledu, ko bodo fašisti tudi v Istri pričeli pobirati, kakor v drugih okrožjih. Do sedaj je še vse mirno.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo D. Marušiča 16. in 22. 2. 1943.) Dne 12. marca je poročal V. Hlaj: »Jutri gredo 3 novi tov. v partizane; 2 člana KPS, ki sta bila vpoklicana v ital. vojsko, kmeta, in 1, ki je prišel na dopust iz it. voj. iz Calabrie.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo V. Hlaja 12. 3. 1943.) Dne 10. aprila je OK KPS za Slov. Istro poročal: »Pred par dnevi je šlo 7 novincev v partizane (3 so bili že preje šli, ker pa niso dobili zveze, so se bili vrnili; 2 sta iz Trsta.« (Arhiv IZDG, f. 532/V.) — 16. Arhiv VZI, it. fondi, škatla 909, št. 22/4, povelje poveljstva 23. arm. zbora 3. 3. 1943, št. 25/4, poročilo puljske prefektore 10. 3. 1943, št. 29/4 in 32/4, pismi puljske prefektore 23. in 30. 3. 1943. — 17. O tem je 22. 3. 1943 poročal V. Hlaj (arhiv IZDG, f. 532/V), dne 10. 5. 1943 pa tudi Silvo Milenič-Lovro (Istarski mozaik, VI/1968, št. 1—3, str. 121). — 18. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS za Slov. Istro 10. 4. 1943. — 19. To so bili Avgust Vivoda-Arsen, Dušan Jardas, Pepi Šustar-Miha, Karel Lekšan-Jernej, Ivan Furlan in Ivan Frol-Vojnovič. (Prva istarska partizanska četa. Rijeka 1972, str. 138, 140 in 150. Dne 18. 2. 1943 je poročal tudi sekretar OK KPS Ilirska Bistrica (Brkini) Rudi Mahnič: »Iz Istre so prišli 4 novi partizani. Imamo stalno vezo s Pulo in Reko in pa manjše patrole, ki prinašajo literaturo za istrske politične delavce.« (Arhiv IZDG, f. 532/V) — 20. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo D. Marušiča V. Hlaju 5. 3. 1943 o Lucianu Santalesi-Mariu 5. 3. 1943. — 21. OF v Slov. Istri (začetki). Slovenski Jadran, Koper 23. 4. 1954. Slovenska Istra v boju za svobodo str. 326—327 ne navaja niti pravnega datuma niti pravilne sestave okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko. — 22. Slovenska Istra v boju, str. 327—330. — 23. Slovenska Istra v boju, str. 338 in 340. — 24. OK KPS

Istra—Trst okolica je 22. 7. 1943 poročal: »Delavstvo, ki je organizirano v OF in člani KPS, ki delajo po tovarnah v Miljah, Žavljah in Trstu, vrše dnevno sabotaže v tej ali oni obliki.« (Arhiv IZDG, f. 532/V.) — 25. ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR 1920, 1923—1945, a. 1943, f. 113 b, poročilo karab. tenence Buzet 24. 8. 1943. Grozilna pisma je podpisal Rudi Mahnič-Brkinc. Dne 4. 8. 1943 je R. Mahnič pisal, da mu je Hlaj poročal, da so v njegovem okrožju pobili več fašistov. V italijanskih virih ni teh podatkov. Ohranjena pa je pismena odstopna izjava dekankega župana. — 26. ZA CKZKS, št. 4344, sporočilo članom OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 9. 1943; arhiv IZDG, f. 533, sporočilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 9. 1943; f. 542/IV, okrožnica OOF Brkini—Slov. Istra 11. 9. 1943. — 27. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943; arhiv IZDG, f. 636/IV, proglaš OOF Brkini—Slov. Istra 9. 9. 1943. Proglaš je sestavil sekretar Segulin na Poglavniku nad Gabrovico in sta ga z I. Cahom odnesla v ciklostilno tehniko »Naš dom«, ki ga je razmnožila v noči na 10. 9. Zjutraj sta ga okrožni kurirki Alma Miklavčič-Darinka in Jolanda Rodela-Cvetka raznesli po rajonih. (Slovenska Istra v boju, str. 345). — 28. Arhiv IZDG, f. 636/IV, odredba št. 1 OOF Brkini—Slov. Istra 11. 9. 1943. To je ena redkih posebnosti, da je organ OF, ki je bil takrat tudi že organ ljudske oblasti, izdal »odredbo« in ne odloka itd. — 29. O dogodkih v Kopru med 9. in 22. septembrom 1943 nas seznanja poročilo policijskega komisarja Antonia Felicianija iz Kopra: »V Trstu so se nemške čete 9. tega meseca polastile mesta in pristanišča ter s topniškimi streli potopile nekaj ladij, ki so nameravale pobegniti. Isto jutro je množica napadla ječe v Coroneu in pri Jezuitih, medtem ko so se jetniki uprli. Pazniki so popustili nasilju in se niso niti pobrigali za to, da bi prosili za pomoč policijo ali nemške čete ter je tako več kot 1300 jetnikov doseglo svobodo. Da se je povečal nered v mestu, so se tja stekale čete, ki so jih zapustili častniki; ti so se samo pobrigali za to, da bi se rešili in se izognili ujetništvu. Posledice teh dogodkov v Trstu smo brez zamude občutili tudi v Kopru. Zares, po enem dnevu vznemirjenja zaradi novic, ki so prihajale iz Trsta z odmevi topovskega streljanja, in zaradi nenadnega popolnega pomanjkanja kakršnih koli stikov s Trstom in Puljem, so popoldne drugega dne, tj. 10. t. m., tukajšnji vojaki na ukaz, naj se rešijo, zbežali in prepustili vojašnice, skladišča in zaloge živeža ter orožja plenujenju prebivalstva. Popolnoma zbegani karabinjerji so posredovali slabo ali pa sploh ne; bili so negotovi, ali bi ostali ali sledili zgledu vojakov. Okrog 18. ure so vsi svojci političnih jetnikov iz Kopra, ki jih je spremljala velika množica in so jih nahujskali zainteresirani elementi, začeli razgrajati po cestah in zahtevati osvoboditev jetnikov ter groziti, da bodo napadli ječo, kot se je zgodilo v Trstu. Pomanjkanje karabinjerjev ter njihova neodločnost, nemožnost, da bi dobili neko pomoč, in dejstvo, da je prenehalo

obstajati tudi vojaško sodišče v Trstu zaradi bega vseh častnikov, so nam narekovali izpustitev jetnikov tudi zato, da bi onemogočili, da bi se ti spuntali, obvladali paznike ter se osvobodili. Ukrep je zadovoljil množico in policijska ura je prinesla nekoliko reda, tako da je noč potekla mirno. Medtem se je ustanovil občinski svet, ki so ga sestavljali predstavniki najrazličnejših političnih teženj in otenkov v mestu. Na prvi seji, ki je bila 10. t. m. zvečer, je gospod Ghino Favento, lastnik istoimenske lekarne, odprto izjavil, da nikakor ne mara več sodelovati z menoj, ker sem bil najbolj osovražena in zaničevana oseba v kraju, ker sem obrekoval Koper, ko sem ga prikazoval kot komunistični brlog in preziral italijanska čustva z znanim odlokom o oddaji orožja in radijskih sprejemnikov. Podprl ga je Marchese Gravisi, ki je kljub obžalovanju Faventove vihravosti obtoževal mene, da sem potiskal v ozadje in omalovaževal velike ljudi Kopra. Nihče med navzočimi mu ni nič ugovarjal. Obema gospodoma sem odgovoril pošteno. Drugi dan, 11. t. m., je prispela novica, da se je prebivalstvo Črnega kala oborožilo in pregnalo karabinjerje ter zasedlo njihovo vojašnico. To je ponovno vznemirilo prebivalstvo, ki se je balo, da bi se partizani ali okoliško slovensko prebivalstvo pripravilo na pohod proti Kopru, da bi osvobodilo slovsanske jetnike. Nemško poveljstvo se je zanimalo, da bi imelo tudi posadko, vendar je samo v zgodnjih urah 12. t. m. pripeljal kamion Nemcev, ki pa se je kmalu odpeljal. Zjutraj 12. t. m. smo za pomirjenje prebivalstva izpustili na svobodo slovsanske jetnike iz Istre (okoli dvajset), ostale pa obdžali v ječi. Isti večer so se jetniki, več kot 500, poskušali upreti in uspeli vreči s tečajev nekaj vrat. Odločno posredovanje paznikov, ki so nekajkrat s puškami ustrelili v zrak in vrgli nekaj ročnih bomb, je kmalu prineslo mir med jetnike, ki so bili predvsem prestrašeni ob misli, da bodo končali v rokah nemških čet. Dne 12. t. m. so karabinjerji iz Marezig in Šmarij pri Kopru, ko so zvedeli, kaj se je zgodilo na Črnem kalu, zapustili svoji vojašnici in se umaknili v Koper. Dogodki prejšnje noči, glas, da so sedaj partizani že nekaj kilometrov pred Kopro, so povzročili preplah med prebivalstvom, preplah, ki se je razširil tudi med karabinjerje, financarje in paznike. Nekateri karabinjerji so se začeli preoblačiti v civilno obleko in zapuščati vojašnico ter je samo stotnik Chiappafreddo z mnogimi napori uspel ponovno osrčiti ostale karabinjerje ter jih zadržati v vojašnici. Nasprotno pa so se financarji zgledovali po svojem marešalu in pobegnili ter prepustili vojašnico plenjenju. Vendar smo tudi tukaj posredovali pravočasno, preden bi izropali ogromne vrednosti v skladiščih financarjev. Tudi pri paznikih so se kazala znamenja razkroja, grozili so, da bodo zapustili ječo, kjer je bilo zaprtih več kot 400 jetnikov. Medtem je polkovnik Almerigogna ustanovil civilno stražo z okrog petdesetimi prostovoljci, med katerimi je bil tudi kakšen komunist, ki smo ga prejšnji dan izpustili iz ječe. Proti večeru so se duhovi nekoliko pomirili in smo preuredili varnostno

službo s pomočjo pripadnikov civilne straže, financarjev in karabinjerjev. Isti čas so sklenili, da bodo drugi dan prevratne elemente, ki so še v ječi in na voljo vojaškim sodiščem, policijskemu inspektoratu in raznim kvesturam, odpeljali v Trst v nadaljnje ukrepanje. Tisti dan je tudi Bruno Boico, ki se je bil iz previdnosti umaknil v Trst ter se vrnil v gonji za vodilnim položajem, spletkaril s tajništvom stranke v onem mestu ter dosegel, da bo nemški oddelek zvečer prispel v Koper in drugi dan prevzel vse jetnike. Medtem je ponoči prispela novica o dučjevi osvoboditvi, novica, ki bi lahko spremenila položaj in spodbudila komuniste, da bi se združili s partizani z namenom, da zagospodujejo nad razmerami, prej kot bi se utrdila nemška vojaška zasedba. Prve ure 13. t. m. so nemški vojaki začeli prevažati jetnike, med katerimi je bilo tudi nekaj Koprčanov ali Istranov, ki so bili obtoženi navadnih zločinov in so prestajali majhno kazen. Glasovi o grozovitostih, ki so jih drugod zagrešili Nemci nad jetniki, negotovost usode tistih jetnikov, ki so jih odpeljali, so povzročili živahno vrenje med prebivalstvom, ki so ga nahujskali zainteresirani hujskači. Četudi so nekateri »koprski gospodje« dobro vedeli, da je prihod Nemcev Boicovo delo, ne samo, da mu niso rekli ničesar, temveč so takoj začeli hujskati ljudi proti meni in ravnateljju zaporov ter naju obtoževati, da sva jetnike izročila Nemcem in da sva mesto izpostavila maščevanju partizanov. Na srečo smo uspeli doseči to, da je velik del navadnih jetnikov in nekaj Slovanov ostalo v krajevnih zaporih in smo jih del že izpustili. Zadeve so se tako pomirile in z neprestanim prepričevanjem in pomirjevanjem mi je tudi uspelo pomiriti duhove ter povrniti kraju mir. Sedaj ladjedelnica Depangher in tovarna konzerv delata s polno zmogljivostjo kljub težavam, ki so se pojavile zaradi izplačevanja plač. Ladjedelnica »Istra« dela z omejeno zmogljivostjo, medtem ko je tovarna Schnabl, ki že od nekdaj išče izgovore za zaprtje, odpustila osebe in ustavila delo, baje zaradi pomanjkanja surovin. Na splošno so se dogodki preteklih dni odvijali brez velikih nepravil, ki bi pa lahko bile izredno hude zaradi razburjenja duhov in preplaha, ki je večino napravil nerazsodno. Nasprotno pa so razmere zaskrbljujoče v okolici. Pred nekaj dnevi so partizani in prebivalci zagospodovali nad območjem Marezig in pričakujemo, da bodo svojo oblast slej ko prej razširili tudi na Šmarje. V Dekanih so omenjeni med drugim odstranili župana in karabinjerje. V Marezigah so karabinjerje, ki so se vrnili, razorožili in jih preoblekli v civilno obleko ter nastanili po kmečkih hišah v kraju. Kaže pa, da so jim prepovedali vrnitev v Koper. Primeri plenjenja so bili skoraj povsod, posebno v Izoli, kjer je množica vdrla v tovarno »Arrignon«, jo opustošila in odnesla iz nje več kot 600 kvintalov olja. Karabinjerji, so nato streljali v množico in ubili žensko, drugo pa ranili. Te dni smo vzpostavili stik s prefekturo Trst in z nemškim poveljstvom, da bi območje Gornje Istre priključili provinci Trst. Čisto slučajen ukrep je upravičen

zaradi popolnega pomanjkanja zvez s Puljem in potrebe, da bi dobili iz Trsta okrepitve, navodila, podporo in morebitno pomoč. Ta urad je zažgal šifre, okrožno 1932 in vso najzaupnejšo kartoteko. (...)» (ACS, Min. d. Interno, Dir. Gen. PS, AGR 1930—1955, a. 1943, b. 33, f. XIV, poročilo vodje komisariata javne varnosti Koper Antonia Felicianija 22. 9. 1943. To poročilo je Feliciani poslal prefekturi Pulj, ta pa 2. 10. 1943 prepis vodji italijanske policije v Rimu in sem ga našel v njegovem fondu. Pozneje sem našel tudi izvorno kopijo Felicianijevega poročila, in to v arhivu RSNZ, 3032-ZA, inv. 4, PS Koper.) Izpustil sem konec poročila, v katerem je Feliciani tožil, da živi v nevzdržnih političnih razmerah, in prosil za premestitev v Trst. Izpuščam tudi njegovo prilogo — zapisnik o uničenju dokumentov 11. 9. 1943. Med njimi so bili tudi »dopisi o upornikih in oboroženih tolpah v letih 1941—1943«. — 30. Slovenska Istra v boju, str. 346—347. — 31. Slovenska Istra v boju, str. 347. — 32. Slovenska Istra v boju, str. 350—352. — 33. Slovenska Istra v boju, str. 348—349. Izjava Romana Ivančiča iz Gabrovice 6. 7. 1957, Karla Morgana-Izidorja iz Šmarij 6. 7. 1957, Atilija Kavrečiča-Cirila 5. 7. 1957, Jožefa Korošca-Beba iz Boljunca 6. 7. 1957, Avgusta Starca-Vida iz Loparja 10. 7. 1957, Ivana Ziganteja-Petra, 3. 7. 1957, Marjana Tula-Čikonja 8. 7. 1957 pri avtorju. O tem, kaj se je npr. dogajalo septembra 1943 v občini Dekani, lahko zvemo iz poročila dekanskega župana, ki ga je sredi oktobra 1943 poslal puljskemu prefektu: »Še okrog 10. pr. m. so se v najbolj obrobni zaselkih občine začele pojavljati prve partizanske patrolje. Okrog 14. ali 15. se je tolpa partizanov pojavila na Črnem Kalu in tam razorožila karabinjersko postajo. Dalje, ne morem sicer natanko določiti dnevo, so se pojavili partizani dvakrat v tej občini. Prvič je prišla enota okrog dvesto oseb in je takrat razorožila krajevni postaji kraljevih karabinjerjev in financarjev. Drugič je prišlo okoli petsto oseb in so odpeljali avtobus, ki je vozil med Dekani in Trstom. Občino so partizani postopoma zasedli. Dne 27. so v Buzetu internirali nekaj oseb iz Dekanov, med njimi občinskega tajnika in njegovo ženo, občinskega redarja Carmela Giacominija, zaupnika poljedelskih sindikatov Giovannija Furlanija, desetarja prostovoljne milice nacionalne varnosti Francesca Hualo in druge. Dne 29. septembra so uradno zasedli občinsko središče in namestili vojaško poveljstvo v otroški vrtec Onair in civilnega komisarja v občinsko poslopje. Tri občinske pisalne stroje so odnesli na vojaško poveljstvo. (...) Okrog 15. pr. m. so prerezali telefonske in brzojavne zveze in je občina ostala popolnoma osamljena. Pošta ni delala od srede preteklega meseca do danes. (...)» (Arhiv RSNZ, it. fondi, šk. 909, dok. 21/5, poročilo župana občine Dekani puljski prefekturi 15. 10. 1943). — 34. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7, dok. 67). Obsežnejše o kapitulaciji Italije in vseljenski vstaji v Slovenskem Primorju in Istri glej knjigo T. Ferenc Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v

Sloveniji jeseni 1943 Maribor 1967, str. 152—171, 216—226, 288—299 itd. (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije). — 35. ZA CKZKS, poročilo štaba Hrvatskega-slovenskega odreda za Istro 15. 9. 1943, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7, dok. 67). — 36. ZA CKZKS, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 16. 9. 1943 (Zbornik NOV, VI/7 dok. 67). — 37. Ta je bil po odhodu sekretarja Segulina 12. 9. edini okrožni funkcionar v Slovenski Istri. — 38. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra (A. Čaha) 23. 9. 1943. Torej so v Hrvaški Istri še pred prihodom operativnega štaba za Istro (23. 9. 1943) in njegovim poveljem o ustanovitvi istrskih brigad (24. 9. 1943) snovali brigado. Po Cahovem poročilu naj bi to bila 1. istrska brigada, vendar so 25. 9. 1943 pri Sv. Martinu pri Buzetu ustanovili 2. istrsko brigado. (Mr. Božo Jakovljevič: 2. istarska brigada. Rijeka 1978, str. 12—15, dalje: Jakovljevič, n. d.). — 39. Slovenska Istra v boju, str. 352—358, Jakovljevič, n. d., str. 16—17. »V Slov. Istri je bilo v prvih dneh razpada Italije polovljenih večje število izdajalcev, posebno v Kopru, ki pa so bili odpeljani v Buzet — Hrv. Istro, ter ob priliki nemškega napada na Istro izpuščeni od Nemcev.« (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 15. 10. 1943). — 40. Slovenska Istra v boju, str. 355—357; Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau, KTB des II. SS-Panzerkorps; KTB des Seekommandanten Nordadria (Istrien). — 41. Arhiv IZDG, f. 636/VI, letak OK KPS Brkini—Slov. Istra 26. 9. 1943. Ta podatek vsaj deloma potrjuje dnevno poročilo II. SS-tankovskega korpusa za 26. 9. 1943, ki pravi: »Območje Trsta: Na glavni cesti proti Pulju v predelu jugovzhodno od Milj je 25 letalcev padlo verjetno v roke banditom. Začela se je akcija za očiščenje predela Dekani in Škofije (10 km jugovjugovzhodno od Trsta) z enim bataljonom in 2 baterijama.« Verjetno se na te dogodke nanaša tudi izjava Marija Furlaniča-Izidorja iz Škofij 4. 7. 1957, ki pravi: »Dne 22. 9. 1943 (prav: 25. 9. 1943 — op. T. F.) so bili postavljeni trije vodi naše vojske v zasedo v območju Škofije in do križišča Rižane zato, ker smo zvedeli, da bodo Nemci šli iz Trsta na Portorož. Še predpoldne so se Nemci pojavili z motornimi vozili in od teh treh vodov iz Škofij so bili napadeni pod Škofijami proti križišču Rižane. Nekaj jih je bilo ranjenih in nekaj smo jih polovili ter predali komandi Istrskega odreda, motorna vozila pa zaplenili. Popoldne pa je ena naša patrolja napadla eno-nemško oficirsko izvidnico v bližini, kjer se sedaj nahaja blok Škofije, ko je prišla ogledovat teren. Oficirji so bili ranjeni ter so kljub temu pobegnili brez avta. Nato je patrolja avto zaplenila in ga predala Istrskemu odredu. Tisti dan so vrgli v zrak tudi most na križišču Rižane; pri tej akciji so sodelovali tudi naši ljudje.« Ivan Cah-Iskra pa je 9. 7. 1957 izjavil: »Okoli 20. septembra je šlo 5 kamionov Nemcev proti Kopru in na križišču Ankaran je 8. četa istrskega bataljona prostovoljcev napadla Nemce, zaplenila tri kamione in ujela nekaj Nemcev, ki jih je prek Čezarjev od-

peljala v zaledje v Buzet. Nekaj Nemcev je bilo pobitih, nekaj ranjenih, večina pa je zbežala nazaj proti Trstu.« — 42. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 234—236, 265—266. — 43. Arhiv IZDG, f. 542/IV, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 27. 9. 1943. Glej tudi okrožnico OK KPS Brkini—Slov. Istra 30. 9. 1943 (Arhiv IZDG, f. 532/V). — 44. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943; ustna izjava B. Babiča avtorju 3. 10. 1978. — 45. Slovenska Istra v boju, str. 352. — 46. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 47. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943, ZA CKZKS, št. 2284, okrožnica OK KPS Brkini—Slov. Istra 28. 9. 1943. Ni nobenega podatka, da bi bila seja OK KPS 5. oktobra 1943, kot piše v Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 369. Ker ni zapisnika in niti Segulin v poročilu 7. 10. 1943 ni poročal o njej, sodim, da se navedbe o preureditvi OK KPS in OO OF v tem poročilu nanašajo na tisto sejo, ki je bila okrog 27. septembra in se je udeležil tudi član PK KPS Babič. On in Segulin sta nato odšla v Slovensko Istro, kjer sta prebela nemško ofenzivo. Segulin je bil 6. 10. že v Brkinih, kjer je tam tisti dan doživel sovražno-kovo ofenzivo in o njej poročal. Če bi bila seja res. 5. 10., potem ne bi OK KPS in OO OF šele okrog 13. oktobra zvedela o strahovitih posledicah sovražnikove ofenzive v Slovenski Istri kot navaja Slovenska Istra v boju za svobodo na str. 370. Novi dokaz, da seja ni bila 5. 10. navajam nekoliko pozneje. — 48. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 352—374. — 49. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 375—376. — 50. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 375—379. — 51. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 379—395. — 52. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 395—398. — 53. Slovenska Istra v boju, str. 360—361. — 54. Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 400—403; Savo Vukelič: 30. obljetnica formiranja 43. istarske divizije. Istra, XII/1974, št. 4, str. 7—9; Jakovljevič, n. d., str. 20—21. — 55. Slovenska Istra v boju, str. 361—362. O požganih vaseh občine Dekani zvemo iz poročila župana Dekani 15. oktobra 1943 puljski prefekтури tole: »Dne 2. t. m. je bilo mnogo spopadov med partizani in nemškimi četami. Nemške čete so imele lahek opravke s partizanskimi tolpmi. V spopadih so bile požgane mnoge hiše in so zelo trpeli zaselki Loka, Kubed, nekateri manjši zaselki vasi Sv. Anton, Podpeč in drugi. Po prvi približni oceni je v občini ostalo brez strehe okrog tisoč dvesto oseb.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok. 21/5). Podobno je poročal tudi 15. julija 1944: »Oktobra 1943, po partizanski zasedbi občine in čistki nemških čet v prvi dekadi oktobra, so se gospodarske razmere ljudstva poslabšale. V očiščevalnih operacijah je bilo mrtvih okrog petdeset oseb te občine, deloma na območju občine in deloma zunaj njega. Do danes še ni bilo mogoče ugotoviti števila mrtvih. V teh operacijah so bile mrtve na območju občine razne osebe iz neznanih občin, nekaj oseb niti ni bilo mogoče prepoznati. V tej čistki so požgali del zaselkov Hrastovlje, Kubed, Gračišče, Loke, Podpeč in Zazid.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok.

34/6). — 56. Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1975, str. 69—73 (dalje: Zadnik, n. d.). — 57. Zadnik, n. d. str. 78—124. — 58. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943. OO OF Brkini—Slov. Istra je takoj po sovražnikovi ofenzivi organiziral pomoč pogorelcem. V Brkinih, ki so utrpeli manj škode kot Slovenska Istra, je pogorce razmestil po vaseh in jim dal pomoč. Težje je bilo zanj vprašanje izdatnejše pomoči pogorelcem v Slovenski Istri. Njegova pomoč tisti čas ni mogla biti kdo ve kako učinkovita. (Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 15. 10. 1943). — 59. Guček, n. d., str. 143—144; Slovenska Istra v boju, str. 370—371. — 60. Arhiv IZDG, f. 636/II, pismo OO OF Brkini—Slov. Istra 21. 10. 1943. V tem pismu je Segulin tudi spraševal Gučka, kako dela Cucek med mladino. Ker so navodila naslovljena na Gučka, domnevam, da je bil on in ne Stanko Pervanje-Gruden vodja skupine, kot piše v Slovenski Istri v boju, str. 370 in 406. Guček je tudi že nekoliko poznal Slov. Istro. Pervanje pa ne. — 61. Guček, n. d., str. 144 go 182; Slovenska Istra v boju, str. 406—410. — 62. Arhiv IZDG, f. 636/II, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 18. 10. 1943; arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 63. Arhiv IZDG, f. 542/IV, okrožnica OO OF Brkini—Slov. Istra 21. 10. 1943. — 64. ZA CK ZKS, št. 2287, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 10. 11. 1943. — 65. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 28. 10. 1943. — 66. Arhiv IZDG, f. 532/V, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 7. 10. 1943. — 67. ZA CK ZKS, št. 2287, poročilo OK KPS Brkini—Slov. Istra 10. 11. 1943. — 68. Arhiv IZDG, f. 532/V, zapisnik seje OK KPS Brkini—Slov. Istra 5. in 6. 11. 1943. Za to, da je bila seja ta dneva in ne 5. oktobra 1943, kot pravi Slovenska Istra v boju na str. 369—370, pričata dva podatka: 1. na zapisniku je poatek, da je »zaključen dne 6. novembra 1943«, 2. na seji je bil navzoč Krese, ki 5. oktobra še ni prišel v južno Primorsko, saj je bil 13. 10. pri CK KPS, ki mu je ta dan izdal poverilnico za inštruktorja CK KPS za okrožji Brkini—Slov. Istra in Pivka. (ZA CK ZKS, št. 939). — 69. Arhiv IZDG, f. 634/III, pismo podokrožnega odbora OF za Slov. Istro 2. 12. 1943. — 70. Iz mnogih poročil političnih delavcev v NOB se da ugotoviti to, da so po prihodu na neki teren zelo kritično presojali razmere. Kmalu pa so poročali, da se razmere naglo izboljšujejo itd. Ker zelo naglo izboljševanje razmer ne bi moglo biti samo plod njihovega dela, lahko domnevamo, da razmere prej vendarle niso bile tako neugodne, kot so jih ocenjevali. — 71. Dvomim, da bi to bilo splošno stanje; če ne že drugi, sta Hlaj in Cah znala ločevati »OF od KP«. — 72. ZA CK ZKS, št. 2291, poročilo podokrožnega komiteja KPS Slov. Istra 14. 12. 1943. — 73. Prav tam. — 74. Prav tam. — 75. Slovenska Istra v boju, str. 371; ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944. — 76. ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944. — 77. Prav tam. — 78. Slovenska Istra v boju, str. 371. »Izkazalo se je sedaj, da je bilo

število 25 članov Partije, kot smo ga poročali v našem poročilu z dne 14. decembra 1943, cenjeno mnogo previsoko.« (ZA CK ZKS, št. 10316, poročilo OK KPS za Slov. Istro 11. 2. 1944.) — 79. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo PK KPS za Primorsko 26. 12. 1943; Slovenska Istra v boju, str. 372. — 80. ZA CK ZKS, št. 10307, poročilo OK KPS za Slov. Istro 10. 1. 1944. »Po prejemu Vašega dopisa (...) smo takoj razpustili vse v našem okrožju obstoječe Rajonske Komitete, obstoječe Partijske celice pa takoj vzeli v naše direktno vodstvo.« — 81. ZA CK ZKS, št. 10362, pismo PK KPS za Primorsko 26. 1. 1944. — 82. Glej op. 76. — 83. Skoraj dva meseca pozneje je Krese takole utemeljeval obnovo okrožja Slovenska Istra: »Ko sem prišel jaz sem, je bilo območje Brkini—Istra eno okrožje; kar pa je bilo po obširnosti in geografski legi precej otežkočeno delovanje pa tudi ker so se vedno zadrževali vsi člani OK le v Brkinih, kjer je bilo delo lažje, že kolikor toliko organizirano. Nasprotno je pa v Istri še vse v početkih, kjer ljudje do kapitulacije Italije o Partizanih niso nič slišali in ker je tudi kretanje bolj otežkočeno, se je redkokdaj spustil kak član OK v ta del okrožja; če pa je že šel, se je običajno hitro vrnil. Zato je bilo nujno postaviti samostojni OK Istra, ki se sestoji iz 4 tov.« (ZA CK ZKS št. 10008, poročilo L. Kreseta CK KPS 1. 1. 1944.) — 84. Slovenska Istra v boju za svobodo ne navaja sestave OK KPS za Slov. Istro, temveč le OO OF in okrožne odbore drugih množičnih organizacij. Svojo sestavo je navedel OK KPS v svojem poročilu 10. 1. 1944. V tem poročilu piše, da so ga ustanovili 19. 12. 1943. (ZA CK ZKS št. 10308.) Sestavo OK KPS je navedel tudi L. Krese v svojem poročilu CK KPS 1. 1. 1944. (ZA CK ZKS, št. 10008.) — 85. ZA CK ZKS, št. 10308, sporočilo OK KPS za Slov. Istro 10. 1. 1944. — 86. Guček, n. d., str. 183—184; arhiv IZDG, f.

542/VI, poročilo OO OF Slov. Istra 4. 1. 1944. — 87. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF za Slov. Istro 4. 1. 1944; Slovenska Istra v boju, str. 416—418. — 88. Slovenska Istra v boju, str. 418 do 421. — 89. ZA CK ZKS, št. 2293, pismo L. Kreseta 17. 12. 1943. — 90. Arhiv IZDG, f. 532/V, pismo L. Kreseta 26. 12. 1943. — 91. ZA CK ZKS, št. 4732, pismo L. Kreseta 1. 2. 1944. — 92. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF Slov. Istra 10. 2. 1944. Natančnejši povzetek teh utemeljitev glej v knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 411—415. — 93. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF za Slov. Istro 4. 1. in 10. 2. 1944. Dekanski župan, ki je bil isti kot do avgusta 1943, je julija 1944 poročal: »Po čistki oktobra lani je bilo v občini okrog dva meseca razmeroma mirno. Obnovili smo karabinjersko vojašnico, občinsko poslopje, postajo finančne straže, toda decembra preteklega leta so se ponovno začele pojavljati partizanske tolpe ter se vedno bolj približevati občinskemu središču. Decembra se je vrnila v Koper finančna straža in 6. februarja letos karabinjerji. Razmeroma mirno obdobje v občinskem središču je bilo od srede marca do srede maja, ko je bila v njem četa nemškega topništva.« (Arhiv VZI, it. fondi, šk. 909, dok. 34/6.) — 94. Arhiv IZDG, f. 542/VI, pismo PO OF za Primorsko 23. 2. 1944. — 95. Dne 15. 4. 1944 je OO OF za Slov. Istro poročal za mesec marec: »Na ozemlju, ki je pod našo kontrolo, ni nobene karabinjerske postaje; občinske uprave pa so svoje sedeže prenesle v mesta, kjer je okupatorjeva posadka. Te premestitve nismo mogli preprečiti, ker so občinske uprave dobile nalog za tokojšnjo premestitev.« (Arhiv IZDG, f. 542/VI.) — 96. Arhiv IZDG, f. 542/VI, poročilo OO OF za Slov. Istro 4. 1. in 10. 2. 1944. — 97. Arhiv IZDG, f. 634/VII, poročilo OO OF za Slov. Istro 19. 1. 1944. — 98. Slovenska Istra v boju, str. 538—546.